

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

123:1 • 2003

Kortare recensioner

Pat Hudson, *History by Numbers. An Introduction to Quantitative Approaches*. Arnold, London 2000. 278 s.

Intresset för användandet av kvantitativa metoder vid bedrivandet av historisk forskning är i Sverige knappast stort. Mer allvarligt är att förståelsen för vad en kvantitativ ansats går ut på inte heller är särskilt omfattande. I introduktionsboken *Fråga det förflutna* av Stellan Dahlgren och Anders Florén, till exempel, har författarna sett det föranlett att "varna för en övertro på de kvantitativa metoderna" (s 210). Därefter beskrivs de kvantitativa metoderna som något väsensskilt från de kvalitativa. En fruktlös dikotomisering mellan kvalitativa och kvantitativa metoder ligger dock inte längre till grund för den samhällsvetenskapliga metodutbildningen, där istället integrationen av dessa båda perspektiv betonas – vad är det som förenar det intensiva studiet av få och det extensiva studiet av många fall, oavsett om det rör sig om text eller siffror?

Pat Hudsons *History by Numbers* torde vara ett bra motgift mot de historiker som fortfarande tror att statistiska studier bedrivs av naiva positivisterna utan kunskap om vare sig källkritik eller historisk kontext. Väl medveten om den skepsis som finns bland historiker om de kvantitativa metodernas tillämpbarhet har hon i en väl avvägd bok lyckats förena en kritisk diskussion om metodlära i allmänhet, med mer handfasta genomgångar av grundläggande statistik. Boken är uttalat riktad till skeptiska nybörjare. Syftet är tvåfaldigt; att ge grundläggande kunskap i elementär statistik, men kanske än viktigare, att avdramatisera användandet av dessa metoder inom den moderna historieforskningen och visa att de kvantitativa metoderna inte hör hemma i ett förlegat positivistiskt paradigm från 1960-talet.

De statistiska kapitlen är som i alla grundböcker förutsägbara till innehållet. Tabellkonstruktion, medelvärdesberäkningar, indexkonstruktion, elementär sannolikhetslära samt en introduktion i sambandsanalys ingår. De teoretiska förklaringarna ligger på en nivå som gör att även de som glömt bort all sin gymnasimatematik torde kunna ta del av boken. Innovativt är det fylliga appendixet med instuderingsfrågor till artiklar publicerade i ledande tidskrifter. Här kan studenterna känna att studiet av även elementär statistik leder till en ökad förståelse att kritiskt granska de senaste forskningsrönen byggda på kvantitativa metoder. Som Hudson understryker – det är inte bara utövarna av dessa metoder som har en skyldighet att hålla sig till en begriplig prosa och transparent tillvägagångssätt, utan det vilar även ett ansvar på läsarna att skaffa sig kunskap att självständigt kunna granska resultaten.

Boken kan mycket väl användas på de svenska universiteten. Någon motsvarande, så genomarbetad bok, finns inte på svenska. Förhoppningsvis kan boken

väcka ett intresse hos studenter att gå vidare med studier i kvantitativa metoder, så att inte detta viktiga moment bara blir något man obligatoriskt betar av, innan man bedriver "riktig" historieforskning.

Erik Lindberg

Sverker Sörlin (red), *Nationens röst. Texter om nationalismens teori och praktik*, SNS förlag, Stockholm 2001. 420 s.

Internationellt har nationalismforskningen upplevt ett våldsamt uppsving på senare år, i synnerhet sedan 1989. Av detta har, som Sverker Sörlin påpekar, föga märkts i Sverige. Det finns dock undantag. Forskargrupperna kring Sven Tägil respektive Jonas Frykman och Orvar Löfgren, båda i Lund, har under en följd av år tagit sig an frågor om nationalism, etnicitet, regionalism och territorialitet.

På senare tid har det börjat röra på sig inte bara bland lundensiska historiker och etnologer. År 1998 disputerade till exempel Lundastatsvetaren Patrik Hall på avhandlingen *The Social Construction of Nationalism*. Boken kom i följd ut i en omarbetad svensk version. Förra året utgavs också Lundahistorikern Harald Gustafssons *Gamla riken, nya stater* och Stockholmshistorikern Jonas Nordins *Ett fattigt men fritt folk*. I år har förutom *Nationens röst* även en antologi om svenskhet, *Vad är Sverige?*, redigerad av Södertörnshistorikern Alf W Johansson kommit ut, liksom ett arbete om svensk nationell gemenskapsformering, Malmöhistorikern Monika Edgrens *Från rike till nation*. I skrivande stund försvarar Uppsalahistorikern Henrik Höjer avhandlingen *Svenska siffror. Nationell integration och identifikation genom statistik 1800–1870*.

De författare som diskuterats ovan förenas knappast av en gemensam teoretisk utgångspunkt. Förenande är istället ett medvetet förhållningssätt till den internationella diskussion som de senaste två decennierna förts om hur nationalismen bäst skall förstås och förklaras. Till spridandet av en sådan medvetenhet syftade också det projekt som slutförts i och med utgivningen av *Nationens röst*. Projektet inleddes med att Elie Kedouries klassiska idéhistoriska studie av nationalismen, *Nationalism* (1960), översattes till svenska med titeln *Nationalismen – en studie av nationalismen som ideologi* (1995). Därefter följde författandet av en samlad analys av nationalismen som en global företeelse med djupa rötter i europeisk historia och tradition. Detta översiktsarbete, *Den globala nationalismen. Nationalstatens historia och framtid*, skrevs av Björn Hettne, Sverker Sörlin och Uffe Østergård och kom ut 1998. Projektet fullbordas nu med *Nationens röst. Texter om nationalismens teori och praktik*, som rymmer ett urval klassiska och moderna texter inom nationalismforskningen.

Urvalet är strängt, framhåller redaktören, och det är bra. Det finns alltför många antologier med texter om nationalism där redaktörernas oförmåga att

välja resulterat i snuttifiering. Sörlin däremot har haft modet göra val och inte minst att välja bort. Urvalskriterierna är tydligt redovisade. Redaktören utgår från en indelning av nationalismforskningen han utvecklade i förordet till den svenska översättningen av Kedouries ovan presenterade arbete. Han urskiljer tre huvudsakliga positioner inom nationalismforskningen fram till 1990-talets början: "en funktionalistisk inriktad på kommunikationer och nätverk; en primordialistisk, som betonar nationalismens förankring i en ofta mycket gammal etnisk patriotism; samt en historisk, som betonar nationalismens karaktär av inlärd tradition och gemenskapsfrämjande processer". Sörlin framhåller vidare att han strävat efter att inkludera texter som behandlar nationalismens uppkomst, en central fråga inom den tidiga forskningen om nationalism. Ytterligare ett urvalskriterium har varit en strävan att spegla den ämnesmässiga mångfalden inom sagda forskningsinriktning. Ett tredje kriterium har varit ambitionen att spegla också den senaste utvecklingen inom nationalismforskningen.

Det är blott alltför lätt att komma med petimätersynpunkter på antologiurval. Jag skall därför inskränka mig till två och samtidigt framhålla att jag bortsett från dessa finner urvalet förträffligt. Sörlin har haft den goda smaken att inkludera en text av den nyligen bortgångne George L Mosse. Så vitt mig är bekant är det första gången en text av honom översatts till svenska. Denne "pionjär inom den kulturhistoriska forskningsinriktningen" om nationalism, för att tala med Sörlin, har hittills fått oförtjänt liten uppmärksamhet i Sverige. Texter av honom ingår vanligen inte heller i engelskspråkiga nationalismantologier, vilket är synd. Däremot har hans forskning på senare år fått ett internationellt erkännande. Hans omfattande och oftast nydanande forskning om nationalism, fascism, rasism, antisemitism, sexualitet och maskulinitet har blivit föremål för symposier, konferenser och antologier. I samband Mosses 75-årsdag 1996 hölls ett symposium som resulterade i volymen *The German-Jewish Dialogue Reconsidered*. Tidskriften *German Politics and Society* ägnade förra året ett nummer åt Mosses forskning och i september i år hölls en stor konferens i Madison, Wisconsin om hans vetenskapliga arv, *An Historian's Legacy. George L. Mosse and Recent Research on Fascism, Society, and Culture*. Det är alltså en välgärning att Mosse nu presenteras för en bredare svensk publik. Däremot är det synd att Sörlin när han introducerar Mosse gör det med en text, "Nationalfesternas uppkomst och utveckling", ur *The Nationalization of the Masses* (1975), som enligt mitt förmenande inte gör Mosses forskning full rättvisa. Jag hade hellre sett ett utdrag ur *Nationalism and Sexuality* (1985) eller ur *Confronting the Nation* (1993) eller artikeln "National Cemeteries and National Revival. The Cult of the Fallen Soldiers in Germany" i *Journal of Contemporary History* 1979:1.

Mosses bidrag ingår i textsamlingens tredje del, "Nationalismens vardagsliv". Här finns också texter som rör nation, klass och kön, vetenskap och nationalitet, bildspråket i finländsk landskapsavbildning samt Pierre Noras "Mellan minne och

historia". Jag har inte några invändningar mot de texter som tagits med. Däremot menar jag att avdelningen kunde ha utökats, förslagsvis med något av bidragen ur David Boswells och Jessica Evans antologi *Representing the Nation. A Reader. Histories, Heritage and Museums* (1999). Volymen innehåller flera intressanta texter som bland annat behandlar hur det förflutna representeras och konsumeras samt hur museer fungerar som klassifikationssystem.

Detta är dock randanmärkningar i den invändningssökande marginalen. *Nationens röst* är en utmärkt textsamling. Till bokens förtjänster hör inte minst de kortfattade, klagörande författarpresentationerna, skrivna av redaktören och Richard Pettersson. Om vissa böcker brukar det ironiskt sägas att de fyller "a most needed gap". *Nationens röst* däremot fyller ett gapande hål. En textsamling som denna har varit hett efterlängtat bland lärare som undervisar om nationalism vid landets universitet och högskolor.

Lars M Andersson

Billy Ehn, *Universitetet som arbetsplats. Reflektioner kring ledarskap och kollegial professionalism*, Studentlitteratur, Lund, 2001. 145 s.

Vi är doktorander, lektorer, professorer och prefekter eller, rättare sagt, vi *jobbar* som det. Distinktionen är viktig, eftersom den betonar skillnaden mellan arbetsplatsen och jaget. Jag vet inte om en akademikers jag är hårdare knutet till arbetsuppgiften än andra yrkesgruppers identitet. Vi *är* ju också städare, mekaniker, sjuksköterskor, handelsanställda, etcetera... Men till skillnad från dessa grupper väljer pensionerade professorer, lektorer och forskare ofta att fortsätta att arbeta efter pensionen med det de drömt om att hinna med, nämligen forskningen.

En akademiker på ett svenskt universitet idag ska besitta en rad kunskaper – allt från att sätta ihop bokhyllor och bära böcker, till att koppla ihop datorer och installera program, skriva böcker och artiklar samt formge dessa och undervisa. All denna kunskap använder vi dagligen på vår arbetsplats. Men det är inte ofta vi hinner reflektera över denna. Därför är Billy Ehns bok *Universitetet som arbetsplats* intressant.

Att Ehn fick kritik på sin arbetsplats kan jag förstå. Ingen tycker att det är roligt att vara studieobjekt utan att veta om det. Men boken handlar framför allt om honom själv.

Ehn funderar över sin egen roll som akademiker och arbetsledare och han visar upp både goda och dåliga sidor av sig själv. Vem är han och har han förändrats, i så fall hur och blev det bättre eller sämre? Han berättar också om hur det är att arbeta på en institution. Något som skiljer universitetsakademikerns arbete från många andras är att de som forskar och undervisar kommer och går på institutionen utan att ha bestämda tider. Att det dessutom är svårt att beräkna tids-

åtgången för sitt arbete, som till stor del går ut på att tänka, gör inte saken lättare. Själv tänker jag till exempel bäst när jag cyklar på väg till eller från jobbet – inte vid skrivbordet. Men samtidigt jobbar vi tillsammans med en grupp på vilken det ställs andra krav. Den administrativa personalen förväntas vara på institutionen på vanlig arbetstid. Ibland blir det tomt runt kaffebordet och hur ska man då kunna diskutera arbetssituationen.

Akademiskt ledarskap har av Lars Haikola kallats att leda solister¹ – Ehn talar om att leda en kattfarm. Att ett sådant ledarskap inte är enkelt säger sig självt. Bra ledarskap på arbetsplatsen är samtidigt av avgörande betydelse. Inte minst på en arbetsplats där åtminstone en del av tiden går ut på att läsa och kritisera andras texter och framträdanden. Vi ser det som en lärprocess, men många av oss är medvetna om att dåligt framförd kritik kan leda till det rakt motsatta. Nämligen att kritiken inte ses som riktad mot texten eller framträdandet i sig, utan mot den egna personen. En sådan kritik kan leda till personligt haveri – en oavslutad avhandling eller rädsla för att undervisa. Sådana haverier bör kunna undvikas med hjälp av gott ledarskap.

Boken är uppbyggd runt personliga tankar, men många av oss som *jobbar* på universiteten kan känna igen oss. Därför tror jag boken skulle kunna fungera utmärkt som underlag för personalmöten eller diskussionsunderlag för ett seminarium. Eftersom inte alla känner sig som personal, eller som delaktiga i ett seminarium, är det förstås viktigt att hitta en miljö där så många som möjligt av "institutionens delaktiga" kan delta. Jag tror att det är av största vikt att vi börjar fundera mer över hur vårt arbete ser ut och organiseras. Inte minst nu när institutionsammanslagningar, uppstramningen av forskarutbildningen och ökade krav på genomströmning utan ökade anslag är mångas vardag. I korridorerna på universiteten (jag har själv haft förmånen att arbeta på tre olika universitet) talas det om den ökade arbetsbördan och stressrelaterade sjukdomar. Några menar att vi borde våga att genomföra de förändringar som statsmakterna begär, medan andra säger att vi måste sänka kvalitetskraven för att kunna genomföra förändringarna utan fler sjukskrivningar. Att vi måste börja tala med varandra om vår arbetssituation, att vi borde ha tid att göra det runt kaffebordet och att alla borde få plats runt detsamma, tycker jag är uppenbart. Jag hoppas Ehns bok kan bidra till den diskussionen.

Susanna Hedenborg

1. Lars Haikola, *Att dirigera solister. Om ledning och ledarskap vid Lunds universitet*, Rapport nr 2000:208, Utvärderingsenheten Lunds universitet, 2000.

Rolf Arvidsson & Hans Aarsleff, *Kritiska undersökningar i Weibull-myten historia*, R Arvidsson, Lund 2000. 417 s.

Det finns många nationella varianter på myter om det egna landets källkritiska genombrott. En av de mest spektakulära som jag har fått mig till livs är den norska om hur en amerikansk fallskärmsoldat, likt manna från himlen, föll död ned med ett källkritiskt manifest av en amerikansk sociolog och ett stycke choklad i fickan. På så vis introducerades, enligt legenden, den norska intelligentian i källkritisk empirism. Det finns en önskan att knyta nationens första källkritiska landvinningar till ett namn, ett specifikt arbete eller åtminstone till en särskild disciplin. I Sverige har vi vår egen myt, knuten till namnet Lauritz Weibull.

Med essäboken *Kritiska undersökningar i Weibull-myten historia* vill Rolf Arvidsson, som framgår av titeln, visa att kejsaren är naken: det var ingalunda Weibull som "uppfann" eller introducerade källkritiken i Sverige. Den kan inte ens kopplas till historievetenskapen som disciplin, utan är helt och hållet en litteraturvetenskaplig skapelse. Lauritz Weibull var i själ och hjärta inte historiker utan litteraturvetare, och som sådan starkt påverkad av den franska och svenska litteraturvetenskapliga forskningsfronten, när han 1911 utgav den banbrytande *Källkritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000*. Arvidsson framhåller särskilt den franske litteraturhistorikern Joseph Bédiers betydelse för Weibull.

Denna tes lanserade Arvidsson redan 1971 i en större artikel i *Scandia*, en artikel som mötte hårt motstånd från bland andra Birgitta Odén och Curt Weibull. Genom biografien *Lauritz Weibull och forskarsamhället* (1976) ville Odén motbevisa Arvidsson och sätta in både Weibull och källkritiken i en större samtidsvetenskaplig kontext.

Jag har aldrig riktigt förstått vad det var rent sakligt i *Scandia*-artikeln som var så utmanande för den tredje generationens weibullianer. Den kan gott och väl läsas som ett erkännande för Lauritz Weibulls förtrogenhet med det internationella forskningsläget, även inom andra discipliner än den egna. Detta är, om inte annat, ett krav vi idag ställer på historiker av facket. I den nya boken kan Arvidsson genom en redogörelse för Weibulls bibliotekslån visa att fransk litteraturvetenskap upptar en stor del av låneposten, och att inte minst Bédier fångade hans intresse under flera decennier. Trots detta, måste man säga att Arvidsson begår samma fel som dem han polemiserar mot. Källkritiken växte fram ungefär samtidigt runt om i Europa inom flera olika discipliner. Det är därför lika fänigt att knyta den till den franska litteraturvetenskapen som till Weibull.

Arvidssons nya arbete visar också på nya intressanta fakta vad gäller Weibulls förhållande till sin krävande far. Visserligen hemfaller författaren här tidvis åt psykologisk spekulation, men det förtar inte att han faktiskt har bringat ny kun-

skap i dagen, inte minst vad gäller hur faderns sociala nätverk i Lund och Stockholm i början lyfte fram Lauritz Weibull till en akademisk position han själv inte ens eftersträfvade.

Om reaktionerna på *Scandia*-artikeln kan sägas vara överdrivna, kan man dock inte göra annat än ta avstånd från den nya boken, oavsett värdet av vissa resultat. (Det skall sägas, att Hans Aarsleffs avslutande essä inte bidrar med någonting.) Boken är nämligen sällsynt plump och tjatigt skriven som en personlig uppgörelse med Weibull (som nu beskrivs som en halvbegåvad dussinhistoriker) och inte minst med Odén (vilken beskrivs som en förljugen charlatan). Arvidsson misstolkar dessutom Odén så många gånger, att det måste uppfattas som ett medvetet försök att diskreditera henne. Sammantaget framstår boken därmed som en parodi på parodier om hur det akademiska samtalet låter, och det är inte att förvåna att Arvidsson tvingats ge ut den på eget förlag. Mer häpnadsväckande är att Svenska Akademien har belönat arbetet.

Det finns en Weibullmyt som borde analyseras. Den handlar bland annat om hur man felaktigt utmålar weibullianerna som en enhetlig vetenskapsteoretisk och politiskt progressiv grupp. Den handlar också om hur en vetenskapspolitisk och vetenskapssocialt välfungerande grupp historiker på andra discipliners och Hjärneelevernas bekostnad monopoliserat källkritiken i karriärsyfte. Jag hoppas att Arvidssons smaklösa arbete inte omöjliggör fortsatta historiografiska studier om sådant som verkligen är viktigt – och känsligt – att diskutera.

Åsa Linderborg

Yvonne Hirdman, *Genus. Om det stabila föränderliga former*, Liber, Malmö 2001. 216 s.

De som läst texter av Yvonne Hirdman tidigare känner igen sig i hennes nya bok. Hennes tankar om genusystemet, isärhållandets logik och mannen-som-norm, finns som bakgrundsridå i hennes nya bok *Genus. Om det stabila föränderliga former*. Yvonne Hirdman menar att det är hennes plikt att ge ut boken och att den är ett resultat och en spegling av mer än ett decenniums tänkande och forskande om genus.

Hirdman ger sig i bokens första del sig i kast med begreppet genus. Genom en resa bland antika texter visar hon hur begreppet så småningom, "stals" från engelskans *gender*, får man en redogörelse för hur begreppet blev centralt för nordiska kvinnoforskare. Man behövde ett nytt begrepp som skilde sig från innebörden av biologiskt kön och istället avsåg det socialt konstruerade könet. Med hjälp av citat från prominenta, manliga tänkare genom tiderna visar Hirdman att kvinnans kropp setts som bestämmande för hennes själ och att den därför betraktats som

lägre stående än mannens. Vad gäller mannen däremot, är det hans kön som faktiskt upphöjer hans själ och gör att han, till skillnad från kvinnan, därmed är kapabel till högre tänkande. Genomgången av alla dess tänkare syftar förstås till att visa att genus konstrueras och om det finns en skillnad mellan män och kvinnor så är det endast i våra huvuden.

I bokens andra del försöker Hirdman konkretisera de teoretiska utgångspunkter som hon skisserat upp i deras historiska kontext, för det är endast i kontextualiserad form som teori kan förstås, menar författaren. Genom att utgå från det svenska folkhemmet såsom det först formulerades, och dagens uppfattning av jämställdhet, argumenterar Hirdman för förekomsten av genuskonflikten, det vill säga frågan om könen bör vara jämställda eller inte. Likhets- och särartsfeminism återges via bilder och citat med empirisk förankring. Utifrån den omfattande empiri som kvinnoforskningen bidragit med försöker Hirdman alltså redogöra för hur genuskonflikten blir strukturellt aktiv i det moderna samhället. På samma sätt som samhället skapar genus, skapar genus i sin tur samhället. Genus blir således en dubbeltydig drivkraft, på gott och ont, i det moderna samhället.

Kanske är det som svar på sina kritiker som Hirdman poängterar att det är stereotyper hon talar om när hon säger att mannen alltid är norm. Trots att genus-systemet som teori kan uppfattas som konstant och omöjligt att påverka, menar hon att teorin möjliggör en analys av hur genuskonflikten initierar förändring. Men även om det finns en förändringspotential i Hirdmans tänkande ges ändå inte aktörers handlande något utrymme. Det är heller inte hennes avsikt. Det som inte heller ges utrymme är olikheter mellan aktörer, något som kanske är lika viktigt. Nyanserna i själva uttalandet om mannen som norm blir därför inte synliga. Och även om Hirdman nämner problematiken om integrationspolitik i slutet av sin bok är det endast som en reflektion. Genus relateras inte till etnicitet eller sexualitet – kategorier som inte kan uteslutas när man talar om svensk arbetsmarknad eller demokratiprocessen för den delen. "Diversitet" är ett faktum i både det svenska samhället och resten av världen och genus kan inte längre diskuteras endast i termer av relationen mellan män och kvinnor. Genus kan inte förstås i sin helhet om det inte relateras till ras, etnicitet och sexualitet.

Avslutningsvis varnar Hirdman för dekonstruktionen av Människan. Fragmentiseringen av Människan i och med den postmodernistiska forskningen har reducerat Människan till intighet, menar Hirdman och avslutar boken med frasen: "Vi bör vara på vår vakt." Andra skulle kanske påstå att det endast är genom en sådan fragmentisering som vi kan komma underfund med Människan över huvud taget – och därmed komma närmare in på genuskonflikten.

Hirdman menar förvisso inte att diversitet inte är väsentligt – tvärtom. I bokens sista kapitel skissar hon en framtid som lovar både mörker och ljus. Då tiderna är sämre syns genusstereotyperna mer tydligt. Å andra sidan är kvinnor nu inne på arbetsmarknaden på ett mer omfattande sätt än tidigare. Eventuellt är

det inom arbetsmarknaden som man ska hoppas på förändring, för det är där som det finns möjlighet att överbrygga skillnader och stärka likhet.

Samtidigt som man kan var kritisk mot Hirdman på många punkter blir man imponerad av hennes konsekventa försök att på sitt sätt gå till botten med genusbegreppet. Boken kanske inte avviker från hennes tidigare produktion, men den sammanfattar över tio års forskning på ett blygsamt sätt. Och även om etnicitet eller sexualitet inte är av central betydelse för Hirdman så kan man ju inte begära att hon ska göra allt.

Despina Tzimoula

Börje Dahlqvist, *Lätta historieboken. 1900-talet: Hundra svenska år*, LL-förlaget, Stockholm, 2002. 171 s.

Simonette Schwarz, *Sapfo till Madonna. Femton kända kvinnor*, LL-förlaget, Stockholm, 2002. 176 s.

Börje Dahlqvists översikt av den svenska 1900-talshistorien och Simonette Schwarz porträtt av femton kända kvinnor är utgivna i en serie lättlästa faktaböcker från LL-förlaget.

Undersökningar visar att en av fyra vuxna behöver lättlästa texter och att 7–8 procent har stora lässvårigheter. Riksdagen har av demokratiska skäl inrättat "Centrum för lättläst", som kan ge ut lättlästa böcker och tidningar. De lättlästa böckerna vänder sig till såväl barn och ungdom som vuxna. Genom ett förenklat språk med korta meningar, enkelt ordval och en luftig text med få ord per sida ska texterna locka ovana läsare – en ovana som bland annat kan bero på att svenska är andraspråket eller att läsaren har dyslektiska besvär.¹

Båda böckerna kännetecknas av en stor bredd. Dahlqvists bok, som närmast liknar en lärobok, tar inte bara upp ekonomiska och politiska händelser, utan även litteratur och musik av det populära slaget i exempelvis den för varje decennium återkommande rubriken "Folk man talade om". Kvinnorna som Schwarz porträtter är vitt skilda, från Sapfo och Kleopatra via Moa Martinsson till Oprah Winfrey och Madonna. I övrigt är naturligtvis böckerna mycket olika i sin karaktär, men jag kommer ändå att jämföra dem och göra en gemensam bedömning av dem, huvudsakligen utifrån den genre de tillhör, lättlästa faktaböcker.

Dahlqvist har skapat en sammanhållen framställning med ett kronologiskt upplägg, decennium för decennium, med ett rikt bildmaterial. I det svåra urvalet av fakta har han i mitt tycke lyckats i sin avsikt att beskriva de viktigaste händelserna och personerna. Innehållet är dessutom granskat av professor emeritus Jarl Torbacke. Men det är *beskrivningar* av 1900-talet; några samband förklaras sällan.

¹ <http://www.llstiftelsen.se/stiftelsen/index.html>

Schwarz serie av kvinnoporträtt spretar mer än Dahlqvists framställning. Varje porträtt är fristående, utan konkret koppling till varandra. På ett fåtal sidor försöker hon skildra kvinnornas livsöden, ofta med olika fokusering, dock föredömesvis inriktat mot ungdomstiden. Läsaren slussas mellan tid och rum och kan inte låta bli att fascineras. Ett slags förord från författaren hade dock varit önskvärt, för att förklara urvalet av personligheterna. Jag får uppfattningen att Schwarz vill skriva berättelser om starka och på olika sätt framgångsrika kvinnor, ett slags kvinnliga förebilder. Textens uppställning liknar poesins, i smala rader utan rubriker med ett fåtal illustrationer. Ett rikare bildmaterial, som hos Dahlqvist, hade lyft framställningen, men är förmodligen svårare att åstadkomma på grund av materialets natur. De illustrationer som finns, gjorda av Lucyna Lisicka, är å andra sidan mycket välgjorda.

Författarnas avsikter att skriva lättfattligt innebär att de måste försöka balansera mellan enkelt och torftigt, fräscht och barnsligt. Det är lätt att språket liknar skoluppsatser av typen "Mitt sommarlov". Men oftast lyckas de tämligen väl med uppgiften. Till undantagen hör att Schwartz text kan bli upprepande med en likartad ordföljd. Det finns exempel även hos Dahlqvist där inviter till en yngre publik blir för uppenbara, men detta hör till undantagen. Som exempel kan nämnas när han om Ernst Rolf skriver: "Han skrev själv sina kupletter. Idag skulle vi säga att han skrev sina 'låtar'" (Dahlqvist, s 49), medan han i sin beskrivning av Karl Gerhard använder det mer neutrala "sånger" (s 86), vilket i mitt tycke är att föredra.

Dahlqvists och Schwartz böcker fyller en funktion. Lättläst litteratur för ungdomar och vuxna är en bristvara. Inte minst skolor runt om i landet borde lockas av dessa två exempel. Ämnesvalen, kvinnliga förebilder och modern svensk historia i en rik sammanställning, hör inte heller till vanligheterna. Författarna är lovande i en lovande genre. Det ska bli intressant att se vad genren kommer att erbjuda i framtiden.

Anna Eskilsson

Rolf Kjellström, *Samernas liv*, Carlsson, Stockholm 2000. 299 s.

Redan från början bör det poängteras att detta inte är en bok i mängden. På mer än ett sätt skiljer sig detta verk från övrig litteratur som diskuteras, recenseras och ventileras på *Historisk tidskrifts* sidor. Boken innehåller ett unikt bildmaterial, huvudsakligen hämtat ur Nordiska museets arkiv, som både är omfattande och instruktivt. Kjellström gör i inledningen en jämförelse med en fotoutställning, något som känns mycket träffande. För detta *är* en utställning, en bildmässig vandring genom olika aspekter av samisk kultur där nyansrikedomen och de stora variationerna tydligt framträder. Texten avser mer att guida läsaren genom denna bildutställning, än att stå på egna ben som en analytisk framställning rö-

rande samisk kultur. Detta innebär givetvis att en bedömning av bokens kvalitéer även får ta detta som sin utgångspunkt.

Boken är tematiskt upplagd, där en kortare inledning följs av boken fyra huvuddelar. I den första behandlar Kjellström de samiska näringarna, där jakten, fisket och renskötseln står i centrum. Därefter avhandlas den materiella kulturen, där bland annat kåtan, slöjden och hantverket samt olika fortskaffningsmedel tas upp. Den tredje delen behandlar samernas andliga kultur och inrymmer en mängd aspekter på detta, som till exempel den traditionella religionen, kristnandet, skolor och utbildning, jojken samt lek och spel. Speciellt glädjande är att samiska författare och samtidskonstnärer givits utrymme i denna del av framställningen. Kjellströms avslutar med att avhandla den sociala kulturen, där bland annat samernas livsförlopp under historisk tid och relationen mellan samerna och storsamhället skildras. I bokens samtliga delar öser Kjellström rikligt ur det omfattande bildmaterialet, ett material som på ett strålande sätt illustrerar det som behandlas. En läsning av boken ger därför en upplevelse utöver det vanliga. Det fantastiska bildmaterialet stimulerar fler sinnen och gör läsningen mer njutbar, samtidigt som boken innehållsmässigt blir vacker och tilltalande.

Men – för det finns ett stort men – vill man ha mer kött på benen räcker bokens text helt enkelt inte riktigt till. Den förmår inte till fullo infria målsättningen att tjäna som en bakgrund, som ska ge vissa förklaringar och guida läsaren genom den stora mängden bilder. I vissa delar skulle en mer ingående analys i texten varit behövlig, både för att fördjupa den information bildmaterialet ger och för att förtydliga viktig problematik. Kjellström skulle till exempel med fördel kunnat beröra den svenska samepolitikens effekter i större utsträckning, inte minst eftersom den haft en så stor betydelse för den samiska kulturen och för förändringar inom den. Överlag finns det en tendens att statsmakternas agerande inte i tillräcklig utsträckning beaktas och behandlas, något som är allvarligt. Viktiga faktorer som starkt inverkat på samernas situation och därmed även deras kulturella utveckling, många gånger dessutom genom maktmedel, blir mer eller mindre osynliga. Utan ett alltför omfattande extraarbete och utan att bokens omfång skulle ha behövt svälla ut alltför mycket skulle Kjellström ha kunnat utvidga sin analys på vissa områden. Detta skulle ha stärkt framställningen, ökat kunskapsinnehållet och avsevärt förstärkt helhetsintrycket. För att råda bot på denna brist får läsaren vända sig till annan litteratur, och då förslagsvis *inte* till vissa av de titlar som Kjellström själv, i bokens inledning, hänvisar till för vidare läsning, eftersom de representerar en äldre och på vissa punkter förlegad syn på samerna.

Helhetsintrycket av Kjellströms verk blir därmed något blandat, där det omfattande illustrationsmaterialet åtföljs av en textmassa som i vissa delar inte lever upp till bildernas löfte. Behållningen av boken blir därmed troligen beroende av vilka förkunskaper läsaren har. För den oinvigde på området samisk kultur är det bara att kliva in, bländas av bildspelet och ta del av de korta och bitvis informa-

tiva texterna. För den mer insatte på området, är det framför allt genom sin detalj- och nyansrikedom i bildmaterialet som boken är värdefull. En god bok brukar åtföljas av tillropet: Läs och njut! Uppmaningen för Kjellströms bok blir då snarast: Se och förtrollas, men läs även vidare.

Patrik Lantto

Rolf Hammel-Kiesow, *Die Hanse*, Verlag C H Beck, München 2000. 128 s.

I denna tunna bok sammanfattas på ett mycket lättillgängligt sätt den senaste forskningen om Hansan. Boken täcker in allt från vad Hansan egentligen var, hur den uppstod, hur den fungerade och slutligen den omdiskuterade frågan om Hansans nedgång. Tidsmässigt täcker boken perioden 1100-talets mitt fram till den sista Hansadagen 1669. Som Hammel-Kiesow påpekar kan några fasta tidpunkter för Hansans grundande eller upplösning inte fastslås, detta med anledning av att Hansan aldrig var den fasta organisation som äldre forskning föreställde sig.

Hansan var dels en sammanslutning av nordtyska köpmän, dels ett stadsförbund av varierande antal stora och små städer vari köpmännen hade burskap. En av de stora förtjänsterna i boken är att författaren lyfter fram senare tids forskning kring hur konflikter inom och mellan städerna påverkade Hansans möjligheter att agera enat. Dessa konflikter, som blev allt mer accentuerad under 1400- och 1500-talen i och med att Hollands och senare Englands allt större engagemang i den långväga handeln, satte sammanhållningen inom Hansan på prov. Särskilt stor vikt läggs vid intresse motsättningarna mellan mindre och större köpmän, där de mindre köpmännen under 1500-talet fortfarande lade stor vikt vid att bevara de hanseatiska privilegierna, medan allt fler större köpmän involverade sig i den växande världshandeln utan stöd av dessa privilegier.

Hammel-Kiesows bok relaterar på ett tydligt sätt de makroekonomiska och -politiska förändringarna i Europa under denna långa tidsperiod till de interna politiska och handelsorganisatoriska förändringarna inom Hansan, som hade en helt annan struktur under senare delen av dess verksamhetstid än under den tidigare. En stor del av boken behandlar senare tids forskningsresultat om Hansans författningshistoria. Denna del av boken, som helt bygger på Ernst Pitz forskning, visar att Hansan långt ifrån var en hierarkisk, väldefinierad organisation, utan snarare en löslig sammansättning av "egoister" (Hammel-Kiesow). Detta fick viktiga följder för förmågan och intresset att hålla samman och försvara de gemensamt erhållna privilegierna.

Särskilt intressant är den – om än allt för korta – diskussionen om nyare tendenser inom hansaforskningen där vissa märkliga drag i den hanseatiska organisationen diskuteras, där frågor som varför Hansaköpmännens rörelse var så annor-

lunda organiserad i jämförelse med de italienska stadsstaternas: det utvecklade finans- och kreditväsendet, avsaknaden av familjer som var verksamma i handeln över generationerna, avsaknaden av dubbel bokföring, med mera. Nyare forskning har försökt ge mer nyanserade svar på dessa principiella ekonomiska frågeställningar än den äldre forskning, som helt enkelt betraktade Hansan som en föråldrad organisation.

En sådan här kort bok kan naturligtvis inte gå in på detaljer, men Hammel-Kiesow har trots allt på några få sidor gett en klar presentation av den nyare hansaforskningen, som på många punkter skiljer sig från den etablerade synen. Den enda som saknas är en utförligare bibliografi. Bibliografin tar bara upp ett mycket begränsat antal verk, och en utförligare kommenterad bibliografi hade varit ett utmärkt komplement till denna introduktion i nyare hansaforskning.

Erik Lindberg

Carsten Jahnke, *Das Silber des Meeres. Fang und Vertrieb von Ostseehering zwischen Norwegen und Italien (12.–16. Jahrhundert)*, Böhlau Verlag, Köln 2000. XII + 452 s.

Das Silber des Meeres i föreliggande form är en bearbetning av Jahnkes avhandling om sillfångst och sillhandel i medeltidens östersjöregion. Verket är ursprungligen framlagt i Kiel 1998. Föga överraskande – om man beaktar att boken är utgiven i en klassisk serie för historia rörande Hansan – följer framställningen ofta en inarbetad tysk forskningstradition kring Hansan och dess starka roll i Nordeuropa under medeltiden. Jahnke ansluter sig emellertid samtidigt till en nyare falang och bidrar genom sitt näringslivsfokus till att nyansera bilden av Hansan som en sammanslutning med gemensamma politiska och ekonomiska ståndpunkter och strävanden. I boken skapar istället konkurrensen mellan nordtyska, danska och nordvästeuropeiska städer och aktörer en betydligt mer komplicerad och politiskt decentraliserad kontext.

Boken är uppbyggd kring undersökningar av sillfiske och sillhandel inom fyra väldefinierade geografiska områden, Rügen, Skåne, Bohuslän och Limfjorden. Av dessa fyra dominerar boken sidmässigt av det kanske mest välutredda, nämligen den skånska sillmarknaden med handelsplatserna Skanör och Falsterbo i centrum. Samma kapitel innehåller emellertid även avsnitt om både Malmö, Dragør, Simrishamn, Landskrona, Trelleborg och Ystad. I likhet med framställningen i övrigt bygger Jahnke i fallet Skåne på välavvägda analyser av inte sällan bristfälligt och svårtolkat material från arkeologiska undersökningar, medeltida krönikörer, sagalitteratur samt framför allt material från tyska arkiv. Bristen på material utanför politikens hägn, gör att framgången för de fyra olika geografiska områdena

mestadels tecknas som styrd av skiftande vågor av maktpolitisk privilegiering och lagstiftning. Samtidigt måste det understrykas att själva analysen nästan uteslutande kretsar kring de praktiska implikationerna av privilegierna, framför allt genom diskussioner av framväxten av de platser till vilka sillfisket och handeln koncentrerades.

I framställningen görs en viktig distinktion mellan fiskelägen, det vill säga temporära bosättningar utan några rättsliga fördelar och de kanske normalt sett mindre välkända, men i boken centrala *Vitten*, strandnära landområde i fiskelägets direkta närhet, där handel och fiskhantering privilegierades (s 29 och 207ff). Att de senare utvecklades till synnerligen dynamiska centra framgår tydligt. Framför allt lyfter Jahnke fram en unik rättsstatus, genom vilken fiskare och handelsmän även vid den säsongsbundna vistelsen på respektive *Vitte* kom att lyda under de lagar som deras respektive hemorter berättigade till. I sin mest utvecklade form, vid de skånska fiskeplatserna, visar Jahnke hur fogdar, men även kyrkliga institutioner från det egna hemområdet, kunde etableras i en rättsligt skyddad och i avsaknad av restriktiva skrän, märkbart fri enklav på danskt territorium.

Den utpräglade privilegieringspolitiken blev successivt ett viktigt maktmedel. Framför allt genom en eskalerande utveckling mellan 1318 och 1369 fick den skånska sillmarknaden en unik rättslig ställning. Detta gav inte minst utslag i den därpå följande perioden mellan 1369 och 1385, då området utvecklades till ett av de mest betydelsefulla europeiska handels- och produktionsområdena.

Som undertiteln på *Das Silber des Meeres* utvisar, så gör Jahnke efter sin genomgång av den skånska sillmarknadens utveckling även ett försök att sätta in sillhandeln i ett större europeiskt perspektiv. Tanken är god, inte minst eftersom Jahnke när den regionala utvecklingen av sillfisket behandlas, kommer fram till och understryker den stora internationalitet som låg till grund för produktionen av sill. Att därmed anta att distributionen borde kunna uppvisa samma karaktär verkar inte osannolikt. Emellertid framstår inte den genomgång av europeiska handelsområden som presenteras som den mest övertygande delen av avhandlingen. Visserligen ger författaren belägg för de täta förbindelserna med de inre delarna av den tysktalande delen av kontinenten och med nordvästeuropeiska hamnar. Därigenom kommer även, åtminstone till viss del, den måhända överdrivet skeva bilden av östersjöområdet och dess perifera roll i medeltida internationell handel i ny dager. Samtidigt är det lätt att ifrågasätta de relativt svepande omdömen kring vikten av östersjösill för stora delar av den europeiska kontinenten som presenteras vid diskussionens slutsummering (s 260f). Även om författaren både lyckas nå norra Italien och med viss reservation närma sig Spanien, blir dessa sydliga exkurser snarare tecken på de begränsningar som handeln med sill uppvisade. Att den sill som producerades i Nordösteuropa trots sin lämplighet vid fastetid och relativt goda hållbarhet inte i någon större omfattning nådde över Alperna och knappast alls förbi Gibraltar, verkar istället peka mot att fäng-

sten i norra Europa, trots sin periodvis stora omfattning aldrig lyckades påverka de redan etablerade handelsvägarna och tränga in i Medelhavet.

Snarare vill jag hävda att det på en mera övergripande nivå blir mer intressant att konstatera den höga organisatoriska utveckling och omfattning som sillfisket i Östersjön nådde under medeltiden, inte minst i relation till sillfiskets senare utveckling i Nordsjön under framför allt nederländsk dominans. Likheter är stora, inte minst det internationella intresset för fisket, dess ofta höga organisatoriska och tekniska utveckling, men samtidigt även produktens distributionsbegränsningar.

Att det redan under medeltiden skapades en väl fungerande sillfiskemarknad med erforderliga strukturer för massproduktion och långväga distribution, vilken både ifråga om komponenter och kunskap kunde föras vidare till Nordsjön och Atlanten under 1600-talet, blir med önskvärd tydlighet klart genom Jahnkes i stort utmärkta avhandling.

Håkan Jakobsson

Martin Hansson, *Huvudgårdar och herravälden. En studie av smäländsk medeltid*, Lund studies in medieval archaeology, 25, Almqvist & Wiksell, Stockholm, 2001. 369 s.

Martin Hanssons avhandling behandlar frälset och dess huvudgårdar i det medeltida Småland. Det är en avhandling i medeltidsarkeologi, ett ämne som i Sverige endast finns vid Lunds universitet. Som medeltidsarkeolog, eller utöware av en historisk arkeologi, bygger han sin undersökning på såväl ett skriftligt som ett arkeologiskt material.

Det finns ett förhållandevis omfattande forskningsläge kring huvudgårdar och deras betydelse för frälsets (det andligas såväl som det världsligas) ekonomi. Det är huvudgården som centrum för ett godscomplex som oftast studerats och diskuterats av historiker. Räkenskaper och diplom är då utgångspunkter för en viss typ av frågeställningar. Historiker har inte minst diskuterat innebörden av termer som *mansio* och *curia*. Det arkeologiska materialet ställer däremot frågor om huvudgårdarnas läge i landskapet, förhållandet till annan bebyggelse samt, inte minst, frågor om den materiella kulturen.

Undersökningsområdet är Tiohärads, det vill säga de tre gamla landen Varend, Finnveden och Njudung i det inre av Småland. Det var en frälsetät region i det medeltida Sverige. Det var också en kolonisationsbygd under vikingatid och tidig medeltid. Under den tidiga medeltiden etablerades också den kyrkliga organisationen; kyrkor byggdes och socknar skapades. Det var också ett område som drabbades hårt av den senmedeltida agrarkrisen med tillbakagång av bebyggelsen och i vissa fall nedläggningar av socknar. Denna bebyggelsemässiga trend bröts

dock något under senare delen av 1400-talet. Det är alltså ett område där de ekonomiska och sociala svängningarna i det medeltida samhället gav starka utslag.

Huvudgårdarna var talrika i det medeltida Småland. De var ofta små och många av dem skilde sig i storlek knappast från ordinära landbogårdar. De var dock huvudgårdar i den meningen att de var säten, residens, för släktens "huvud". Hansson behandlar huvudgårdarna som socialt centrum, det vill säga efter den betydelse de hade för innehavarnas herravälde; hur den lokala eliten genom huvudgårdar uttryckte sin sociala ställning. Huvudgårdarna studeras här som det rum i landskapet varifrån herravälde utövades. Befästning av huvudgårdar ska, enligt Hansson, inte främst förklaras utifrån militära behov. Snarare var det ett framhävande av status, en manifestation av att innehavaren tillhörde en alltmer europeiserad aristokrati. Här studeras också huvudgårdarnas läge i bygden. Under 1200- och 1300-talen förekom att huvudgårdar flyttades ut till ett från den övriga bebyggelsen fristående läge. Detta visar att frälset – eliten – kulturellt och socialt markerade sin avgränsning från resten av samhället. Förändrade huvudgårdslägen återspeglar också en övergång till ett mer räntebaserat ekonomiskt system, det vill säga den där huvudgården splittrades upp på underlydande torp- eller landboenheter. Att flytta huvudgården till ett separat och i landskapet framträdande läge markerar en övergång från ett herravälde primärt över människor till ett primärt över jord, över möjligheterna att uppbära ränta.

Hansson modifierar synen på lågfrälsets kris under senmedeltiden; det vill säga att det huvudsakligen skulle ha varit de mindre släkterna som slogs ut under senmedeltiden. Många lågfrällesläkter försvann onekligen, men det var inte, enligt Hansson, en strukturell kris för lågfrälset som sådant. Samtidigt som vissa släkter försvann skedde en nyrekrytering till frälset från ett storbondeskikt. Antalet huvudgårdar i området var förhållandevis konstant. Många huvudgårdar omnämns endast en eller ett fåtal gånger i det skriftliga materialet. De efemära huvudgårdarna tyder på en viss labilitet i systemet. Men det fanns å andra sidan också huvudgårdar med en betydande kontinuitet, de som var viktiga lokala centra medeltiden igenom.

Hansson för också en viktig diskussion om det medeltida frälsets kontinuitet bakåt i tiden. Han argumenterar – och i stort sett övertygande – för en kontinuitet mellan järnålderns skiktade samhälle, där samhällets elit reste runstenar och där gravskicket markerar åtminstone männens höga sociala ställning, och den medeltida, feudala samhällsordningen, där uppförandet av egenkyrkor var väsentligt för legitimering och markering av social ställning. Huvudgården blev också den markanta plats varifrån ett lokalt herravälde utövades.

Det skedde en påtaglig ökning och vidgning av eliten under 1200- och framför allt 1300-talen. Då inrangerades det smäländska samhället i den feudala statsmakt som växte fram och som genom just införandet av frälset fick ett grepp om denna expansiva gränsbygd. Frälsets införande innebar att kronan eller kunga-

makten definierade och knöt eliten till sig. Möjligen har denna utveckling medfört att den gamla lokala – och lokalt definierade – aristokratin var tvungen att även markera sig – kulturellt och socialt – mot de nya frälsemännen.

Martin Hansson har åstadkommit en välskriven, perspektivrik och inspirerande avhandling. Den bidrar på många sätt till att öka vår kunskap om såväl det medeltida frälset som småländsk medeltid. Detta kan Hansson göra inte minst genom sin historisk-arkeologiska metod och infallsvinkel. Kanske finns en del hårdtagna tolkningar, men i allt väsentligt en intressant och stimulerande studie.

Thomas Lindkvist

Per Ingesman & Thomas Lindkvist (red), *Norden og Europa i middelalderen. Rapporter til Det 24. Nordiske Historikermøde*, bd 1, Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie nr 47, Århus 2001. 239 s.

Tesen att "Norden europeiserade sig själv" bildar utgångspunkten i en av de tre rapporter som låg till grund för heldagssessionerna vid det 24:e Nordiska Historikermötet i Århus, som hölls i augusti 2001. Åtta nordiska forskare – historiker, kyrkohistoriker och konstvetare – inalles sju män och en kvinna (!), bidrar här med olika infallsvinklar kring det omfattande temat: det medeltida Nordens europeiseringsprocess under perioden 1100–1550.

Uttrycket europeiseringsprocess har idag blivit en modeterm som diskuteras i flera olika sammanhang. Sökandet efter, och kanske även ifrågasättandet av en gemensam europeisk identitet står numera högt på dagordningen i den humanistiska och samhällsvetenskapliga forskarvärlden. Det rör sig således om ett i högsta grad brännbart ämne, varför forskargruppens val av tema är väl motiverat. I rapporten framhävs att begreppet Europa är att se som en kulturell konstruktion vars ursprung står att finna i medeltiden. Teorin att Norden europeiserade sig själv visar sig ur flera avseenden vara en fruktbar infallsvinkel. Flera av rapportens artiklar vittnar om ett nytänkande då det gäller de nordiska ländernas förhållande till Europa. I inledningskapitlet kritiserar redaktörerna Per Ingesman och Thomas Lindkvist den tidigare uppfattningen av Nordens kontakter med Europa som utmärkt av ensidighet, det vill säga att man tolkar Norden som en svagare, passiv part som endast var en mottagare av impulser utifrån. I stället framhåller författarna att utbytet utmärktes av en ömsesidig växelverkan. Grundtesen är att europeiseringen var en kontinuerlig process där de nordiska aktörerna är att se som aktiva nyttjare av europeiska kulturelement, politiska former och ideologiska tankegångar, vilka nordborna introducerade och anpassade till skandinaviska förhållanden.

De olika bidragen analyserar en rad olika aspekter på europeiseringstemat.

Sverrir Jakobsson behandlar mentalitetshistoriska förändringar av skandinavernas världsbild. Han undersöker hur nordborna såg på sig själva och i vilken utsträckning man uppfattade sig som en del av det kristna Europa. Arnved Nedkvitne analyserar skriftbrukets betydelse för Nordens europeisering, och Olle Ferm presenterar en grundlig undersökning av de medeltida universitetens roll i det kulturella utbytet mellan Skandinavien och Europa. Kyrkohistorikern Christian Krötzel slår ett slag för den hagiografiska forskningen genom att visa dess potential att belysa den vanliga medeltida människans mentalitet och vardagsliv. Jan von Bonsdorff konstaterar i sin artikel att den konsthistoriska synen på den nordiska medeltiden står inför en omvälvning. Han kritiserar den äldre forskningens bild av att de nordiska länderna endast var passiva mottagare av impulser från Europa. I stället vill han omdefiniera begreppen impuls och inflytande genom en kontextuell metod där konstverket inte alltid är det centrala. Konstnären eller hantverkaren bör placeras inom sin ekonomiska, geografiska och kulturella miljö. Bonsdorff menar att begreppet impuls implicerar en aktiv bearbetning från mottagarens sida. I Norden efterfrågade man till exempel utländska hantverkare eller konstverk och man anpassade sedan på olika sätt konstproduktionen efter nordiska förhållanden.

Ett positivt konstaterande är att rapporten visar att den nordiska medeltidsforskningen äntligen har börjat kasta av sig sina nationella tvångströjor. Detta genom att forskarna nu i allt större utsträckning behandlar Norden utifrån en komparativ infallsvinkel. Thomas Lindkvist fastslår på goda grunder att Skandinavien medeltida historia tidigare främst har studerats utifrån ett stat- och nationsorienterat perspektiv, där man mer eller mindre explicit har hävdats att de skandinaviska länderna uppvisade en särnordisk politisk struktur. Författaren framhåller att den politiska historien tidigare har varit på tillbakagång, men nu är på väg tillbaka. En betydande skillnad är emellertid att forskarna numera främst intresserar sig för den politiska kulturen, det vill säga de politiska handlingsstrategierna. Det blir därmed möjligt att genom jämförande studier påvisa att den nordiska politiska kulturen uppvisar flera likheter med till exempel den västeuropeiska.

Under medeltiden var släktstrategier en del av den politiska kulturen. Agnes Arnórsdóttir tillämpar den komparativa metoden då hon diskuterar hur den kanoniska rättskulturen påverkade nordiska familjerelationer. Hon analyserar förändringar inom äktenskapsinstitutionen och drar slutsatsen att det i Norden inte går att spåra en evolutionär utveckling från en hednisk äktenskapspraxis till en kristen. I Norden anpassade man äktenskapet efter regionala och lokala behov, vilket innebar att reglerna förbundna med äktenskapet bar spår av både kristna europeiska doktriner och nordiska sekulära seder. Dessa varierade inom olika områden och utformades på grundval av olika släktsystem och genusrelationer. Arnórsdóttirs artikel är därmed det enda bidraget som behandlar europeiseringsprocessen i ett genusperspektiv.

Flera av författarna framhåller att det under senmedeltiden skedde en demokratisering av nordbornas relationer med Europa. Kontakterna med Europa hade under högmedeltiden främst varit ett fenomen inom eliten. Per Ingesman visar dock i sin undersökning rörande utnyttjandet av påvemakten i Norden, att de bredare befolkningslagren under senmedeltiden i allt större utsträckning började använda sig av universella europeiska institutioner, som till exempel den påvliga kurian. Genom att analysera ett nytt källmaterial från det påvliga arkivet visar han att det privata bruket av påvemakten i Norden var långt större än vad som tidigare antagits. Ett annat exempel på denna demokratisering är utbyggnaden av universiteten, vilket enligt Olle Ferm ledde till att medlemmar av medelklassen genom sin akademiska utbildning kunde förvärva högt uppsatta tjänster. En annan betydande förändring under senmedeltiden var framväxandet av en nationell identitet, eller en form av protonationalism, som Thomas Lindkvist uttrycker det. Sverrir Jakobsson menar att det under denna period blev kungariket och inte kyrkan som utgjorde den förande identitetsskapande institutionen.

Avslutningsvis kan konstateras att rapporten på ett tillfredsställande sätt avspeglar aktuella strömningar inom den moderna nordiska medeltidsforskningen. För att kunna skapa en vidare förståelse av Nordens europeisering krävs dock att man tillämpar ett vidare perspektiv även bakåt i tiden. 1100-talet och därmed den nordiska medeltidens början innebar ingen plötslig revolution i de skandinaviska ländernas kontakter med Europa. Arnved Nedkvitnes påstående att den västliga elitkulturen först genom bruket av skriften blev tillgänglig i Skandinavien övertygar inte. Inte heller kan man som Olle Ferm påstå att 1100-talet utgjorde de internationella nätverkens genombrottstid. Ett kulturellt utbyte inom eliterna förelåg redan på vikingatiden och så även internationella nätverk. Nordens europeisering var därmed en process vars kontinuitet bör sökas så långt tillbaka som till den karolingiska epoken.

I rapporten hävdar man att relationen mellan Norden och Europa präglades av en ömsesidig växelverkan, en process av att ge och ta, men inget av bidragen går in på att behandla vad Norden gav Europa. Forskarna överväger heller inte vilka grupper som eventuellt kan ha representerat ett motstånd mot europeiseringen. Önskvärt hade även varit en ideologisk diskussion rörande de två medeltida konkurrerande härskarsystemen i Europa; det katolska världssystemet, byggt på ett samarbete kring doktrinen *De Civitate Dei* – kontra det kejserliga hierarkiska herraväldessystemet. Hur förhöll man sig till dessa system i Norden? Alla frågor kan dock inte behandlas inom en volym av detta format och rapportens syfte att initiera vidare forskning rörande problemet Nordens europeisering kommer säkerligen uppnås.

Lars Hermanson

Inger Larsson, *Svenska medeltidsbrev. Om framväxten av ett offentligt skriftbruk inom administration, förvaltning och rättsutövning*, Sällskapet Runica et Mediævalia, *Scripta minora* 5, Stockholm 2001. 272 s.

De svenska medeltidsbreven är numera lättillgängliga genom att redaktionen för Svenskt Diplomatarium i Riksarkivet vid sidan av editionsarbetet lagt sitt så kallade huvudkartotek på CD-ROM. Vad det betyder att på nolltid i datorn kunna hämta information om och ur bortåt 40 000 dokument, bevarade i original, avskrift eller notisform, krävs inte mycken erfarenhet av sökande i gamla kortlådor för att förstå (Inskjutas kan att recensenten under 25 års tid har varit huvudredaktör för diplomatariet och ansvarat för Riksarkivets medeltidssamlingar). Det först på latin, sedan även fornsvenska och medellågtyska (plattyska), skrivna pergaments- och pappersbreven är som bekant de viktigaste källorna till kunskapen om allehanda förhållanden i vårt land från slutet av 1100-talet till 1500-talets mitt.

En samlad översikt över detta material har saknats. Inger Larssons bok *Svenska medeltidsbrev* kunde därför tyckas välkommen. Författaren, som är docent i nordiska språk, uppger sig ha två avsikter med sin bok: dels att se vilka som var de viktigaste aktörerna då bruket av skrift spreds i det svenska samhället, dels att presentera olika brevtyper och deras beteckningar. Men *Svenska medeltidsbrev* kan inte rekommenderas som handbok i ämnet.

Författaren har för sin studie inte bara valt bort brev med kyrklig proveniens utan också mycket av den kunskap som finns om själva brevmaterialet och det medeltida samhället. Trots att hon hos diplomatarieredaktionen haft tillgång till tvärvetenskaplig expertis på detta forskningsfält med stark internationell förankring och i sin bok kunnat anföra många relevanta arbeten och uppsatser, har hon inte satt sig in i ämnet tillräckligt eller tillgodogjort sig facklitteraturen. Att dessutom ge sig på ett ämne som detta utan latinkunskaper, utan att själv kunna läsa och analysera texterna, ter sig minst sagt märkligt. För tiden fram till 1350, alltså för mer än halva undersökningsperioden och den viktigaste delen därav, kan de i Sverige utfärdade originalbreven på latin räknas i tusental, medan bara några tiotal original på svenska är registrerade för samma tid.

Undersökningen uppges något förbryllande vara huvudsakligen kvantitativ, men i brist på "strikt kvantitativ analysmodell" säger sig författaren ha valt en "exemplarisk metod", varmed avses "analys av enskilda exempel". Inledningsvis förklarar författaren att hon inte granskar urkundernas diplomatariska, paleografiska eller språkliga utformning och inte heller de berörda personernas studier, skriftkompetens eller läsfärdighet, vare sig ifråga om latin eller svenska. Av ovan angivna skäl förekommer ingen analys av värde och sakfelen är talrika. En hel del stoff som rimligen hör hemma i texten återfinns i noterna och vice versa. Andra forskares arbeten nämns visserligen i noter men refereras inte på sedvanligt sätt i framställningen, utan författaren plockar fritt och återger andras utsagor och

källhänvisningar närmast som om det vore egna rön. Till sin häpnad kan man som upphovsman till en på detta sätt utnyttjad text sedan längre fram i *Svenska medeltidsbrev* få läsa att man kommit till samma slutsatser som dess författare.

Att här gå in på sakfrågor skulle föra för långt, men något bör sägas om de för studien så viktiga Nydala-breven. Dessa förhållandevis tidiga brev är nämligen numera tillgängliga i en modern, vetenskaplig utgåva och många problem rörande dem har lösts.¹ Texterna har emellertid här knappast utnyttjats till fullo och resultaten av den kritiska undersökningen i flera fall förbisett, bådadera till nackdel för framställningen. Väljer man att på bekostnad av nya resultat hålla fast vid en osäker datering från tidigt 1800-tal (s 29; Gejrot s 141) eller vid skrivarbestämningar, som allmänt uppfattas som diskutabla (s 34f; Gejrot s 41), måste man ange skäl för och emot; det är ett inomvetenskapligt huvudkrav.

Genomgången av brev, brevtyper och beteckningar med mera i bokens andra hälft är lika osystematisk som okunnig. I boken finns hemgjorda benämningar, såsom "respas" för 1200-talsstadgornas och landskapslagarnas kallelse genom "kungens bud och brev", detta för att inte blanda ihop dem med "resebrev" (*littera viatica*); med resa avsågs under medeltiden för övrigt krigståg och pass betecknades *littera passus*. Det närmaste författaren här kommer stadgornas skjutsnings- och tavernebestämmelser med flera i fråga om belägg är kung Valdemars bekanta högpolitiska kallelse till brådskande möte med sina män i Vadstena (troligen 1275) för att rädda sin vacklande tron.

Författarens slutsats att kungamakten med sin från 1200-talet växande administration och rättutövning spelat en betydande roll för spridandet av skriftbruket utanför kyrkan är det inte svårt att rent allmänt hålla med om. Men det har knappast skett med den medvetenhet som huvudaktörerna här tillskrivs och någon de gamla landens/landskapens förvaltningsapparat för dem att utnyttja, har inte heller funnits. Stormännen har i regel haft skriv- och läskunniga präster i sin tjänst. Eftersom de andliga institutionernas och aktörernas betydelse inte har vägts in för bedömningen av det latinska skriftbrukets genomslag i det svenska samhället, kan *Svenska medeltidsbrev* inte ge något svar på den ställda frågan om kyrkans och kleresiets roll härvidlag har varit överskattad.

Birgitta Fritz

Anna Wasko, *Frömmigkeit und Ritteridee im Lichte der schwedischen ritterlichen Testamente aus dem 14. Jahrhundert. Zur Verbreitung des Testaments und des Testamentsbegriffes in Schweden*, Wydawnictwo uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1996. 162 s.

Någon gång mot slutet av 1100-talet har ärkebiskopen i Uppsala slitit en långvarig tvist mellan en kvinna vid namn Dotter och hennes ende son Gere. Om detta handlar det äldsta bevarade brevet från det medeltida Sverige, beseglat också av kungen.¹ Tvisten gällde arv, som sonen riskerat att gå miste om genom moderns gåvor till klosterbröderna i Viby utanför Sigtuna. Avsöndring av jord till kyrkor och kloster var något mycket kontroversiellt i det tidigmedeltida samhället, där de inhemska lagarna bara tillät arv av fast egendom inom familjen och släkten. Det kyrkliga kravet på giltighet av gåvor, testamentariska och andra, hade följt med kristnandet och den kanoniska rätten. Men det tog tid för kyrkan att påverka och urholka de traditionella germanska rättsnormerna. Trots den då ännu ej helt genomförda kyrkorättsliga gåvo- och testamentsrätten, blev kunga- och stormannafamiljernas generösa donationer till kyrkor och kloster på 1100- och 1200-talen förutsättning för dessas etablering och utveckling.

Dessa förhållanden har i sina huvuddrag varit kända inom den svenska medeltidsforskningen² men nyligen ägnats ett fördjupat studium i en polsk doktorsavhandling. Det sker i en undersökning av hur 1300-talets fromhet och ridderliga tänkande speglas i skedets svenska testamenten; dess undertitel är "om testamentets och testamentsbegreppets utbredning i Sverige". Författaren Anna Wasko har haft möjlighet att bedriva arkiv- och litteraturstudier i Sverige och behärskar den svenskspråkiga litteraturen väl. De testamentstexter som ingår i vårt äldre brevmaterial har utnyttjats förhållandevis lite inom den svenska medeltidsforskningen. Det är frågan om oftast långa och innehållsrika dokument, de flesta på latin, som huvudsakligen bevarats i de medeltida domkyrko- och klosterarkiven.³ Författaren har tagit fasta på det ideologiska innehållet och belyser detta också mot bakgrund av de internationella förhållandena.

Det är inte möjligt att gå närmare in på de många nya, intressanta iakttagelserna i avhandlingen. Författaren konstaterar t ex att själågavan (*donatio pro anima*) hade lättare än det främmande kanoniska testamentet att slå igenom i sent

1. *Diplomatarium Suecanum*, Stockholm 1829, nr 51.

2. Jan Liedgren, "Testamente", *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* 8, Malmö 1974, sp s 221–226 med där anförd litteratur.

3. Recensenten har, efter att själv ha gått igenom samma material med fokus på däri uppräknade föremål, hittills bara utnyttjat notiserna om böcker i enskild ägo under folkungatiden och studerat 1346 års kungliga testamente med hänsyn till dess betydelse för Vadstena klostrets tillkomst. Se uppsats om bokägandet i Kerstin Abukhanfusa, Jan Brunius & Solbritt Benneth (red), *Helgerånet. Från mässböcker till munkepärmor*, Stockholm 1993, s 37–45 och om det kungliga testamentet se medeltidsavsnittet i Göran Söderström (red), *600 år i Vadstena*, Stockholm 2000, s 62–66 med där anförd litteratur.

1. Claes Gejrot, *Diplomata Novevallensia. The Nydala Charters 1172–1280. A Critical Edition with an Introduction, a Commentary and Indices*, Stockholm 1994.

kristnade länder med svagt romerskrättsligt inflytande såsom de nordiska. Denna gåvoform var mer begriplig för germanskt rättsmedvetande, i vilket offergåvor (även gravgåvor) och gengåvor var gamla, välkända begrepp. Som motgåva förväntade man sig nu evigt liv och himmelsk belöning. Med tiden fick nämligen den enskilde rätt att med arvingarnas samtycke ge bort en viss kvot, vanligen en tiondel, av sin ärvda egendom; över det man själv förvärvat och över lösörena var förfoganderätten fri.

När mot slutet av 1200-talet de kyrkliga testamentena slår igenom inom stormannakretsarna är de starkt religiöst färgade och till en första början rätt formella med vissa romerskrättsliga inslag men blir, enligt författaren, senare mer informella och okanoniska. Sammanlagt har 179 sådana testamentstexter undersökts, de flesta med ett stort antal gåvor och legat (se tabellerna s 143–154). Inte sällan blir alla rikets domkyrkor och kloster samt kyrkorna och prästerna i de många socknar där testator äger jord ihågkomna med gåvor; med tiden upptogs också gåvor av pengar och lösören till anhöriga och tjänstefolk. För fördelningen av arvegodset, som helt följde bestämmelserna i landskapslagarnas ärvdabalk, krävdes däremot inte några testamentariska föreskrifter. Syftet med det kanoniska testamentet, vari Kristus skulle sättas in som arvinge, var enbart att garantera testators själägagn.

Tidens lära om skärselden och, såsom bokens författare uttrycker det, tron på en posthum själarening före himlen eller helvetet låg bakom kraven på själägagn och -rykt. Genomlidandet av skärseldens plågor, som kunde mildras genom gåvor, förböner och själamässor, var en förutsättning för att uppnå Guds nåd. Men det ställdes också stora krav på den enskildes bot och bättring, och den dåtida stormannen måste in i det sista ha hyst stor oro för att hans sista vilja inte skulle bli ordentligt verkställd av testamentsexekutorerna. Det gällde såväl begravningen, själamässorna och bönerna som utdelningen av legaten och gåvorna, betalningen av den dödes skulder, givandet av allmosor samt inte sällan inrättandet av en altarstiftelse eller något liknande.

Författaren konstaterar att dessa stora frälsetestamenten, kanske av praktiska skäl, började försvinna omkring 1350 för att efter 1370 i stor utsträckning ersättas av enstaka gåvor och *pro anima*-donationer. Man kommer i sitt testamente då inte längre ihåg ett stort antal institutioner med gåvor och legat utan återgår till att ge gåvor till enstaka mottagare, från denna tid särskilt klosterbygget i Vadstena.

I de stora, innehållsrika testamentena nämns gåvor av frälsemannens rustning och vapen; hans stridshäst leddes ofta i begravningståget. Såväl vapen som häst hade, förutom stor praktisk betydelse för den rusttjänstpliktiga frälsemannen, starkt symbolvärde och kunde skänkas som själägåva till gravkyrkan – och senare lösas in av arvingarna. Författaren jämför utvecklandet av ridderska begravningsriter med det samtida av torneringar. Feodala tankar förekommer även i

testamentena, exempelvis när Gud ses som länsherre och testator säger sig med gåvorna lämna tillbaka det han fått i förläning under jordelivet.

Den feodala riddarterminologin fungerade troligen bättre i detta sakrala sammanhang än i det svenska samhället, där feodalismen och länsväsendet var rätt svagt utvecklade, konstaterar författaren. Inte som beriden krigare och vasall, såsom på andra håll, utan genom kunglig dubbnings blev den svenske frälsemannen riddare; herretiteln var inte ärftlig i vårt land. Eftersom riddarväsendet och den höviska kulturen nådde det svenska hovet och frälset först i sin mogna form, var det med starka religiösa inslag. En andlig fördjupning skedde också genom att svenska frälsemän deltog i korstågen och troskampen på 1200- och 1300-talen och under inflytande av de internationella riddarordnarna, främst Tyska orden och johanniterna, som etablerades också i vårt land. Att bekämpa de otrogna och skydda kyrkan sågs som den främsta plikten för en ordensriddare.

De medeltida gåvorna till kyrkan kan sägas ha varit ett slags fortsättning på det forntida bruket att låta de döda få med sig sina vapen och dyrbarheter i graven. På liknande sätt kunde den utifrån kommande riddarideologin lätt anknytas till och förädla de trohets- och tjänstebegrepp som var djupt förankrade i det medeltida svenska samhället och en förutsättning för centralmaktens tillväxt under de tidiga folkungaregenterna. Riddareden stod den äldre inhemska manseden nära. Det var fråga om en gradvis övergång från ett etablerat aristokratiskt ideal till det nya, från utlandet inlånade riddaridealet. Avslutningsvis kan nämnas att riddarväsendet och den höviska kulturen under samma tid behandlas i några senare avhandlingar, varigenom Anna Waskos innehållsrika framställning och intressanta resultat i mycket har kommit att bekräftas.⁴

Birgitta Fritz

Ingvar Elmroth, *Från överklass till medelklass. Studier i den sociala dynamiken inom Sveriges adel 1600–1900*, Nordic Academic Press, Lund 2001. 349 s.

Ingvar Elmroth, lektor vid Lunds universitet, har skrivit boken *Från överklass till medelklass*, i vilken han fortsätter sitt studium av den svenska adeln och "avslutar sin forskning kring den sociala rörligheten i det förindustriella Sverige" som han själv skriver. Tidigare har Elmroth publicerat bland annat *Nyrekrytering till de högre ämbetena 1720–1809* (1962) och *För kung och fosterland. Studier i den svenska adelns demografi och offentliga funktioner 1600–1900* (1981) samt flera

4. Herman Bengtsson, *Den höviska kulturen i Norden. En konsthistorisk undersökning*, Stockholm 1999, och Jean Marie Maillefer, *Chevaliers et princes allemands en Suède et en Finlande à l'époque des Folkungar (1250–1363)*, Frankfurt am Main 1999.

artiklar kring samma tema. *Från överklass till medelklass* baserar sig på tidigare arbeten, vilket Elmroth själv påpekar. I de tidigare verken har hans målsättning varit att ur en demografisk synvinkel mångsidigt belysa adelns förutsättningar att spela en dominerande roll i det gamla samhället. Elmroth skriver att de politiska och sociala förändringarna under 1600- och 1700-talen var så intensiva och betydande att adelns sociala rörlighet måste studeras mot denna bakgrund. Det oaktat förblir utgångspunkterna för *Från överklass till medelklass* demografiska.

De viktigaste frågorna som Elmroth ställer är: Hur kunde familjerna som adlades behålla sin sociala status? Om så inte var fallet, varför misslyckades det? Vad har det funnits för alternativ till den offentliga verksamhet som ursprungligen lett till nobilisering? Elmroth lyfter också fram till källmaterialet anknutna frågor: Vilka allmänna slutsatser om social rörlighet kan man dra ur genealogisk forskning? Kan det finnas några speciella mönster i den sociala rörligheten, vilka skulle kunna förklara varför vissa familjer överlever, medan andra dör ut eller förlorar sin sociala status? Dessa frågor kan Elmroth inte alltid besvara, och ibland känns svaret inte helt övertygande.

Elmroth påpekar att adeln inte var ett slutet stånd, utan att det var viktigt för adeln att få nytillskott genom nobilisering. Han gör skillnad på gammal och ny adel, det vill säga före och efter år 1600 adlade ätter, och påpekar att det också finns andra ofta använda begrepp såsom t ex högadel och lågadel, jordadel och ämbetsadel samt bördadel och nyadel. Elmroth studerar de nyadlades sociala ursprung samt hela adelsståndet i generationsperspektiv, med andra ord den gamla adelns och nyadelns yrkesinriktning och yrkesställning. Hans slutsats är att likheterna är stora, även om det finns skillnader mellan gammal och ny adel. Hela ståndets sociala tillbakagång är klar. För adelsätten är det väldigt svårt att behålla sin sociala position genom flera generationer. "Som helhet kan adeln då närmast betraktas som en medelklass", skriver han. Kanske hade det för detta arbete varit fruktbart att inte välja bara ett sätt att definiera adelsståndet och istället granska adeln ur ett något mer mångsidigt perspektiv. Nu blir analysen ibland litet fyrkantig. Dessvärre har Elmroth helt och hållet lämnat bort kvinnorna som medlemmar i adelsståndet. Skulle det inte ha varit intressant – och viktigt – att se hurudant inflytande adelskvinnorna hade på ståndets sociala rörlighet?

Efter att ha studerat nyadelns sociala ursprung och adelsgenerationer diskuterar Elmroth utdöendet som en social process. Adelsätterna överlevde inte länge; några försvann häpnadsväckande snabbt och många hade svårigheter att behålla sina yrkesmässiga och med ämbetet förenade sociala positioner. En av de viktigaste frågorna för adelsståndet var alltid ättens överlevnad: hur skulle man garantera att det fanns tillräckligt många – men inte för många – söner i familjen? Barnadödligheten var stor och många adelsmän stupade under långa krigsperioder. Å andra sidan, om familjen var barnrik, var problemet att hitta en lämplig gemål till alla, och arvet räckte kanske inte heller för alla.

Under 1600-talet blev adeln ett mycket mer offentligt stånd än tidigare. Då behövde kronan hela tiden nya militärer och civila ämbetsmän, och adeln blev tjänstadel på ett nytt sätt. Adelsståndet militariserades snabbt och kraftigt under stormaktstiden. Under 1700-talet däremot demilitariserades adeln, och adelns offentliga engagemang minskade överhuvudtaget. Omkring sekelskiftet 1800 blir lantbruk, industri, handel och akademiska yrken viktigare än militära eller civila ämbeten. Enligt Elmroth förlorar adeln sin karaktär av offentligt stånd genom denna demilitarisering. Elmroth studerar också denna förändring och de nya yrkesval som adeln var tvungen att göra. Här ser man tydligt adelsståndets förskjutning från överklass på 1600- och 1700-talen till medelklass på 1800-talet.

Elmroth ägnar en stor del av studien åt de nyadlades sociala bakgrund, och enligt honom är det tydligt att de flesta av de nyadlade kom från relativt väletablerade hem. Deras fäder var i statens tjänst som krigare, ämbetsmän eller präster samt storborgare. Denna slutsats är inte speciellt överraskande; det samma kan sägas om nyadeln i de flesta länderna i Europa. Social avancering möjliggjorde nobiliseringen; den var närmast en bekräftelse på familjens avancemang i samhället. Det är intressant hur Elmroth påvisar att nyadeln hade stora svårigheter att behålla sin sociala status efter några generationer och att dess sociala nivå kraftigt sjönk. Det skulle ha varit spännande att jämföra adeln med det uppgåendet borgerskapet och ofrälse ståndspersoner. Nyadeln förblev ju trots sin börd själv ofta på samma sociala nivå som ofrälse ståndspersoner och medelklass. Elmroth jämför den svenska adeln med den engelska, men denna jämförelse förblir svag emedan Elmroth bara hänvisar till en studie, *An Open Elite? England 1540–1880* (1984) av Lawrence Stone och Jeanne C Fawtier Stone, utan att problematisera detta verk och utan någon större översikt över internationell forskning om adeln och dess sociala rörlighet.

Trots sina svagheter och ett sätt att närma sig problematiken som kan synas litet ålderdomligt, är *Från överklass till medelklass* intressant för alla som forskar om adeln och sysslar med eliter i ståndssamhället. Detta är sådan demografisk grundforskning som alltid behövs. Elmroth avslutar värdigt sin karriär som utforskare av den sociala rörligheten.

Johanna Ilmakunnas

Kerstin Sundberg, *Stat, stormakt och säterier. Agrarekonomisk utveckling och social integration i Östersjöområdet 1500–1800*, Nordic Academic Press, Lund 2001. 355 s.

I boktitel och i syfte deklarerar Kerstin Sundberg ett brett anslag i ett angeläget ämne. Arbetet skall "belysa och diskutera ekonomiska, sociala och kulturella mönster inom ramen för säterier och storgodsmiljöer i Östersjöområdet", med

särskild betoning på Sverige och samväldet Polen-Litauen (s 16). Sambandet mellan dessa mönster och statsmaktens utveckling poängteras: fokus sätts på maktförhållanden, böndernas rättsliga ställning och faktiska inflytande över arbetsprocessen, samt den formella uppbyggnaden av stats- och godsförvaltningen. Till anslaget hör också ambitionen att, inspirerad av Fernand Braudels *Medelhavet*, betrakta Östersjöområdet som en region.

Valet av länder är på en gång originellt och lätt att motivera som fruktbart. Polen-Litauen är det typiska exemplet på en statsbildning som inte förmår att centralisera det politiska systemet och därför utlämnas till sina starkare grannar. Orsaken söks allmänt i det *öst-elbiska* sociala systemet med stora jordmagnater och livegna bönder. Sverige är å sin sida en centraliserad statsmakt och ett, måhända mindre typiskt, *väst-elbiskt* samhälle: få och relativt små sammanhållna godskomplex samt böndernas politiskt och rättsligt starka ställning antas ha bidragit till centraliseringen. Sådan etablerad kunskap blir lätt stereotyper. I ljuset av Sundbergs granskning framstår uppdelningen av Europa längs Elbe som förenklad. De rättsliga förhållandena och godsdriftens organisering kunde förete högst varierande drag på ömse sidor. Direkt godsdrift (Gutsherrschaft) öster om Elbe var ingalunda allenarådande. Det var inte ovanligt med gods där huvuddelen av inkomsten var räntor från böndernas småbruk. Det fanns även självägande fria bönder och "livegenskap" är dessutom en tämligen oprecis paraplybeteckning för högst skiftande rättsliga förhållanden. Gränsen blir än mer uppluckrad ur ett vardagshistoriskt perspektiv, när informellt inflytande och motstånd studeras. Sundberg kan konstatera vissa skillnader mellan öst-elbiska och svenska gods, men poängterar hellre likheterna.

Trots det lovvärda anslaget blir produkten mindre god, eftersom genomförandet lider av en hel del svagheter. Undersökningen framstår som ofokuserad och inkonsekvent genomförd.

Texten kunde med fördel ha förkortats och koncentrerats. Det är inte ovanligt att flera sidor av den litteraturbaserade syntesen och forskningsläget baseras på ett enda eller på ett fåtal verk (t ex s 51-57, 102-109). Även de empiriska studierna präglas av en framställningsform med långa citat och referat från källmaterialet, referat som stundtals befinner sig nära citat (t ex s 210). Eventuellt är det ett medvetet val att "låta källorna tala", men resultatet blir dessvärre långa partier av ren källredovisning utan tolkning.

Även tematiskt hade det varit önskvärt med en uppstramning. Ambitionen att skriva en syntes över Östersjöområdet, och djupstudier över två gods, och en komparativ metod, och ett antropologiskt angreppssätt, är svärbemästrat. De olika delarna hänger inte riktigt samman, vilket gör argumentationen svår att följa. I ett omfattande parti av boken formulerar Sundberg sin historieteoretiska grundsyn, med udden mot strukturalistiska synteser, statiska förklaringsmodeller och ovanifrånperspektiv. Mot bakgrund av detta framstår inte Sundbergs senare an-

knytning till den strukturorienterade Braudel som självklar. Ansatsen att se Östersjöområdet som en nordlig motsvarighet till den homogena Medelhavsregionen leder dessutom i huvudsak till ett negativt resultat och ger ibland upphov till en tämligen sökt parallellitet (s 72). Den intressantare frågan om godsägarer och underlydandes erfarenheter av olika delar av Östersjöområdet, lämnas alltför snabbt och utan att verkligen övertyga om att sådana erfarenheter var betydelsefulla. Däremot är det givande att läsa Sundbergs initierade redogörelse för forskningsläget om godsdrift i Östersjöområdet och i Östeuropa.

Sundbergs jämförelse mellan Sverige och Polen-Litauen visar sig stanna vid en litteraturstudie. Den saknar inte intresse för den obehövade i Polen-Litauens historia. Värdet begränsas väsentligt av att Sundberg i huvudsak inhämtat kunskaperna om Polen-Litauen från några översiktsverk författade på engelska eller tyska. Det är därför anmärkningsvärt att jämförelsen mellan de båda länderna ges en så central plats i boken.

Det är också svårt att förstå att Sundberg, utifrån ambitionen att genomföra en komparation mellan i synnerhet Polen-Litauen och Sverige, väljer två *svenska* undersökningsområden (Häringe-Hammersta gård på Södertörn och Ljungby gård i Skåne) och inget som åtminstone under något skede legat inom Polen-Litauens gränser. Sundberg konstaterar också avslutningsvis att hennes slutsatser om polsk-litauisk godsdrift är preliminära och bygger på generella utsagor i polsk litteratur. Sundberg anknyter istället till framför allt forskningsresultat från projektet *Ostelbisches Gutsherrschaft als sozialhistorisches Phänomen*, under professorn vid universitetet i Potsdam Jan Peters ledning – forskning om öst-elbiska men inte nödvändigtvis om polsk-litauiska gods. Den empiriska undersökningen baseras alltså inte på komparativ metod i mer strikt bemärkelse, utan är en mikrohistorisk studie med återkopplingar till ett forskningsläge. Monografin skulle ha blivit mer sammanhållen och forskningsresultaten tydligare, om Sundberg valt att formulera arbetet som en vardagshistorisk studie över två svenska gods med tillämpning av resultat, begreppsapparat och metoder som vuxit fram i godsdriftsforskningen vid universitetet i Potsdam.

Örjan Simonson

John Rennie Short, *Representing the Republic. Mapping the United States, 1600–1900*, Reaction Books, London 2001. 256 s.

"Kart-ritningens konst har för människo-ögat upptäckt ländernas förr aldrig skådade konfigurativa behag", skrev Carl Jonas Love Almqvist på 1830-talet. I och med denna observation snuddade han vid en central – men inte alltid uppmärksam – aspekt av kartografins utveckling och historia, nämligen hur man uppfattade kartor genom historien. Notera att Almqvist resonerade om kartorna som

något nytt, att ländernas utseende förr aldrig skådats. Denna utsaga låter sig väl infogas i John Rennie Shorts tes i hans bok *Representing the Republic. Mapping the United States, 1600–1900*.

Short har studerat kartografins historia i USA under tre sekler och analyserat en mängd kartor av olika slag. Han betraktar dem som ett instrument som använts för att skapa en amerikansk nationell identitet och gemenskap, framför allt under senare delen av undersökningsperioden. Ett viktigt led i detta var just i vilken grad kartorna spreds och konsumerades. Geografen Short har undvikit fackmannens dömande blick på gamla kartor och istället valt kulturhistorikerns perspektiv som utgår från det samtida meningsskapandet i kartan. Därför är boken ingen positivistisk krönika över kartritandets framsteg, utan en analys av kartbildernas diskurs.

Kartor kan betraktas som maktinstrument eftersom de aldrig är neutrala spegelbilder av verkligheten, utan alltid har en historisk tillkomst, där kartproducenternas samtid, identitet och val av perspektiv präglar konstruktionen av kartbilden. Därför finns det viktiga kulturhistoriska poänger att vinna genom att analysera kartornas grammatik. I kartorna rullas nämligen bokstavligt talat en världsbild upp som ger en god inblick i hur man i samtiden menade att världen var beskaffad, och då inte bara i rent geografiskt hänseende. I kartorna syns prioriteringar, samband och symboliska element som givetvis är en del av sin tids kontext.

Short intresserar sig emellertid inte så mycket för trianguleringar, baslinjer och andra av kartritningshistoriens tekniska aspekter. Det är istället kartornas utformning och visuella framtoning samt deras tolkningar som är i fokus. Genom ett sådant perspektiv kan man avläsa samtida förändringar i val av perspektiv och fokuseringar, av vad man väljer – och av vad man väljer bort. Det kanske tydligaste exemplet på en sådan perceptionsförskjutning är indianernas gradvisa försvinnande från kartorna. I kartorna från 1600- och 1700-talen är indianernas landområden tydligt markerade och de koloniserande kartograferna framhöll själva att informationen till kartorna till stor del härrörde från infödda uppgiftslämnare.

Upplägget i Shorts verk bygger på en kronologisk disposition och han strukturerar texten huvudsakligen efter de enskilda kartorna och kartograferna. Det resulterar i en tämligen berättande och beskrivande framställning, som skulle kunna ha problematiserats mer efter olika tematiska aspekter. Men det saknas inte teman i kronologin. Boken är nämligen disponerad i tre huvuddelar, som i tur och ordning behandlar de kartografiska framställningarna av kolonin, sedan av republiken och slutligen av en nationell enhet. Därmed strukturerar Short kartografins amerikanska historia efter politiska och kulturella händelser. Brytningen mellan de två första är tydlig i och med självständighetsförklaringen 1776, medan den tredje fasen – den nationella – är del av en process som pågår under hela 1800-talet. Då skapade kartorna en nationell geografi och definierade ett

nationellt territorium. Det långa tidsperspektivet medför visserligen att undersökningen kanske hade kunnat fördjupas på sina ställen, men detta kompenseras av att förändringar över tid istället framkommer i desto tydligare dager.

Short visar i sitt verk hur kartorna under slutet av hans undersökningsperiod – framför allt under 1800-talet – blev en allmän, nationell angelägenhet i denna process av uppvisande, framställande och blottläggande. Samtidigt är det uppenbart att detta tidiga, men moderna, informationssamhälle som tog form präglades av en borgerlig ordning, en vilja till att strukturera tillvaron efter nya normer och ideal.

Henrik Höjer

Peter Sköld, *Kunskap och kontroll – Den svenska befolkningsstatistikens historia*, Umeå universitet, Umeå, 2001. 431 s.

I boken *Kunskap och kontroll – Den svenska befolkningsstatistikens historia* återges den svenska statistikens historia. Författaren, historikern Peter Sköld, understryker att "framställningen har ett medvetet empiriskt innehåll" (s 9). Redogörelsen för statistikerna, statistiken och arbetet bakom statistiken är noggrann och intressant. Åtskilliga exempel på tabeller och bilder lyfter dessutom framställningen. Det finns dock en risk med att välja ett syfte som inte är problematiserande.

Begreppsparet "kunskap och kontroll", som återfinns i bokens titel, beskriver väl hur befolkningsstatistikens historia har berättats. Av dem som skrev om tabellverket för cirka hundra år sedan, Edvard Arosenius och August Hjelt, beskrevs statistikernas arbete som ett sökande efter kunskap om den svenska befolkningen.¹ Idéhistoriken Karin Johannison, vars bok om de tidiga statistikerna kom 1988, koncentrerade däremot sin framställning på hur befolkningen skulle kontrolleras genom att räknas.² I historiken Peter Skölds bok möts kunskaps- och kontrollperspektivet, men tyvärr problematiseras inte begreppen. Det hade varit intressant att ställa dem mot varandra och tydligare reda ut vad i tabellverkets insamlande som styrdes av kunskapsintresset och vad som styrdes av ett intresse att kontrollera befolkningen.

Att Pehr Wargentin, som brukar kallas "den svenska befolkningsstatistikens fader", drevs av ett vetenskapligt intresse står klart. Det vittnar hans artiklar och

1. Edvard Arosenius, *Bidrag till det svenska tabellverkets historia*, Stockholm 1928; August Hjelt, *De första officiella relationerna om svenska tabellverket åren 1749–1757. Några bidrag till den svensk-finska befolkningsstatistikens historia*, Helsingfors 1899; August Hjelt, *Det svenska tabellverkets uppkomst, organisation och tidigare verksamhet. Några minnesblad ur den svensk-finska befolkningsstatistikens historia*, Helsingfors, 1900.

2. Karin Johannisson, *Det mätbara samhället. Statistik och samhällsdröm i 1700-talets Europa*, Stockholm 1988.

brev om. Dessutom undrar man hur Wargentin annars skulle ha orkat arbeta så länge med projektet under de dåliga villkoren. Det var inte bara Wargentin som drevs av ett kunskapsintresse. I Skölds framställning utmärker sig också Wargentins efterföljare, Henric Nicander och Fredrik Theodor Berg, för ett idogt arbete och ett kritiskt tänkande kring befolkningsstatistiken. Att sedan staten drevs av ett intresse att kontrollera befolkningen – eller åtminstone att ha kontroll över hur stor befolkningen var och vad den gjorde – beskrivs också i boken. Dessa intressen kunde också stå mot varandra. Ett tydligt exempel är att Wargentin ville att statistiken skulle offentliggöras, medan stånden menade att statistiken skulle vara hemlig.

Både kunskap och kontroll är delar av befolkningsstatistikens historia, och kanske hade Sköld kommit längre i sin analys om han till exempel diskuterat statistikens historia utifrån ett samhällsbyggande perspektiv. Det statistiska arbetet vittnar om en vilja att bygga ett bättre samhälle, och kanske skulle man, i likhet med historiken Jonas Larsson, också kunna tolka denna historia i ljuset av en tidig social ingenjörskonst. Larsson diskuterar hur begreppen humanitet och disciplinering kommit att ställas mot varandra när det gäller sinnessjukvården. Han menar att dessa begrepp, istället för att ställas mot varandra, bör inordnas under en ram som handlar om individen som möjlig att påverka. Larsson diskuterar visserligen sinnessjukvården, men samma resonemang skulle också kunna appliceras på tankar om samhället.³ Historikern Henrik Höjer, vars avhandling utkom strax efter Skölds bok, diskuterar också samhällsbyggandet. Höjer ser arbetet med den tidiga statistiken och diskussionerna runt denna som en del av en nationsbyggande process.⁴

Att presentera befolkningsstatistiken utifrån en problematiserande diskussion har dock inte varit Skölds syfte och det är väldigt roligt att i en och samma bok läsa om befolkningsstatistiken från 1600-talet till idag. Författaren har valt att använda en stor del av utrymmet för den tidiga historien vilket är bra. Samtidigt glöms den yngre historien inte bort, och det är intressant att läsa om befolkningsstatistiska teman, som exempelvis emigration och "kris i befolkningsfrågan". Med sin empiriska karaktär kommer boken säkert att bli ett standardverk vad gäller svensk befolkningsstatistik.

Susanna Hedenborg

3. Jonas Larsson, "Behandlingstanken inom svensk sinnessjukvård under början av 1800-talet", *Historisk tidskrift* 2001:4.

4. Henrik Höjer, *Svenska siffror. Nationell integration och identifikation genom statistik 1800–1870*, Hedemora 2001.

Klas Nyberg, *Kommersiell kompetens och industrialisering*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala 1999. 237 s.

Vilken roll spelade marknadsföringen för textilindustrins utveckling under första delen av 1800-talet?

Norrköpings yllemanufaktur, som varit omfattande under 1700-talet, expanderade efter en nedgångsperiod i slutet av seklet åter snabbt under början av 1800-talet. Ungefär samtidigt började en nedgångsperiod för yllemanufacturen i Stockholm. Dessa två städer svarade tillsammans för ca 90 procent av landets totala industriella ylleproduktion. Norrköpingsmanufacturens expansion har i den tidigare forskningen förklarats främst med Norrköpings tillgång till vattenkraft. Emellertid var mekaniseringsnivån vid denna tid så låg att vattenkraften ej var av påtaglig betydelse. Inte heller var manufakturerna i huvudsak lokaliserade till vattendragen. Det krävdes sålunda en annan förklaring till expansionen, speciellt som Stockholm genomgick en motsatt utveckling. Nyberg har försökt finna denna förklaring genom en systematisk jämförelse av produktionsvillkoren i de båda städerna. Av undersökningen framgår att skillnader i löner eller råvarukostnader inte kan förklara den motsatta utvecklingen i de båda städerna. Dessutom hade Norrköping inte något tekniskt försteg framför Stockholm och de båda städerna genomgick under perioden en demografisk och ekonomisk stagnation. Orsaken ser Nyberg istället i skillnader i företags- och marknadsföringsorganisationen.

I Stockholm drevs företagen traditionellt i huvudsak av yrkeskunniga vävare som avsatte produktionen till lokala handlare (kramhandlare)¹ som i sin tur marknadsförde produkterna mot konsumenterna på framför allt den lokala marknaden. Beräknat utifrån Nybergs redovisning (tab 5.3, s 123) bör ca 70 procent av produktionen ha avsatts lokalt.² Vissa manufakturister gjorde emellertid försäljningsansträngningar utanför staden vilket kan avläsas i att Stockholmskläde förekom på landsbygdsmarknaderna. I Norrköping däremot började företagen från början av 1800-talet att drivas av handlare som samordnade produktionen med marknadsföringen. Detta möjliggjordes av att en liberalare lagstiftning rörande förhållandet mellan handlare och manufakturister infördes kring sekelskiftet. I Stockholm däremot var de traditionella relationerna mellan kramhandlare och manufakturister för starka för att ge den nya lagstiftningen något genomslag. Den intresseinriktning och kompetens Norrköpings köpmannafabrikanter utvecklade i fråga om marknadsföring fick enligt Nyberg en avgörande betydelse för Norrköpingsmanufacturens framgångsrika utveckling.

1. Beträffande relationen mellan kramhandlare och manufakturister i Stockholm, se Nyberg s 162ff och Martin Wottle, *Det lilla ägandet*, Stockholm 2000, s 79ff

2. Siffran som kalkylerats av mig utifrån angiven tabell är synnerligen osäker då den baserar sig på endast ungefär hälften av det totala materialet

Han menar också att denna expansion skedde på Stockholmsmanufakturens bekostnad då en hel del Norrköpingskläde såldes i Stockholm (ca 15–20 procent av produktionen år 1801) medan praktiskt taget inget Stockholmskläde såldes i Norrköping (tab 5.3, s 123).³ Det är emellertid oklart hur stor del av detta kläde som endast gick via Stockholm. Jag har i annat sammanhang däremot hävdad att konkurrensen mellan Stockholm och Norrköping var tämligen begränsad och att Stockholmsmanufakturens undergång i allt väsentligt var dess eget verk.⁴ Denna uppfattning baserade sig bland annat på följsamheten i den kortsiktiga konjunkturutvecklingen mellan de båda städerna. Genombrottet för Norrköping på Stockholmsmarknaden skulle snarast ha kommit på 1840-talet – när Stockholmsmanufakturen var praktiskt taget utslagen – med hjälp av ångbåtstransporter och nya rationella spinnstolar. Detta synsätt förefaller också ha ett visst stöd i Nybergs framställning. Dels med avseende på Stockholmsmanufakturens, trots allt, inåtvända marknadsföring, dels att Norrköpingsföretagarna började annonsera i Stockholmspressen först under 1840-talet medan denna påbörjats i andra städer på 1830-talet.

Jag ser emellertid inte detta som någon huvudfråga. Vad Nyberg främst har gjort är att identifiera och studera en betydelsefull faktor, ej tidigare undersökt, för utvecklingen av den tidiga textilindustrin; nämligen en utvecklad marknadsföringskompetens. Genom den betydelse han tillskriver den liberalare lagstiftningen från 1800-talets början ansluter han sig indirekt till Heckschers ståndpunkt att den merkantilistiska regleringspolitiken gjorde manufakturerna till icke konkurrensfäähiga "drivhusblomster". Nyberg skulle måhända ha funnit ytterligare teoretiskt stöd för sin framställning om han också mer explicit relaterat Norrköpingsfabrikörerna till Schumpeters entreprenörteori som bland annat innefattar öppnandet av nya marknader.⁵

Nyberg har i sin framställning givit en i många avseenden betydligt utförligare bild av relationen mellan Norrköpings och Stockholms textilmanufaktur än vad som tidigare varit tillgänglig, men bokens avgörande värde ligger i analysen av marknadsföringens roll i den tidiga industriella utvecklingen.

Christer Persson

Reginald Horsman, *The New Republic. The United States of America 1789–1815*, The Longman History of America, Longman, Harlow m fl 2000. 275 s.

Reginald Horsmans bok om den unga amerikanska republiken 1789–1815 är tänkt att ingå i en tiovolymsserie om USA:s historia från förkolonial tid till i dag. I skrivande stund har endast denna volym utkommit, men intentionen är att låta framstående specialister skriva vetenskapligt grundade synteser, som kombinerar politisk historia med vad redaktören kallar socio-kulturell historia.

Reginald Horsman är engelsman, men sedan flera decennier verksam i USA. Han har skrivit ett dussintal böcker och ett otal artiklar om amerikansk 1700- och 1800-talshistoria, bland annat utförligt om slaveriet och om rasfrågor. Redaktörens ambition, att ge utrymme åt både brittiska och amerikanska experter för att således korsbefrukta två forskarmiljöer, har därför blivit väl tillfredsställd i detta fall.

Horsmans presentation är huvudsakligen kronologisk. Särskilda tematiska kapitel centreras kring demografi och ekonomi, den geografiska expansionen och slaveriet, men trots detta ligger tonvikten ändå på en ganska traditionell politisk historia. Det är också endast ur den senare synvinkeln som ursprungsbefolkningen, som knappast kan lämnas utanför en modern amerikansk historiebok, behandlas. Men även i ett politiskt perspektiv berörs flera spännande frågor som gärna hade kunnat utvecklas. Liksom slavar och fria svarta kunde leva sida vid sida i många amerikanska stater var inställningen till indianerna ambivalent. Det framgår att både briter och amerikaner i många fall betraktade indianstammarna som legitima parter att sluta avtal med, vilket dock inte hindrade att man ju ignorerade deras intressen i de flesta andra sammanhang. Här hade funnits utrymme att resonera om en legalistisk kontra en ekonomisk rationalitet. Detta växelspel mellan högstämnd och helt säkert ärligt omfattad idealism å ena sidan och en mer krass realpolitik å den andra, tycks vara ett genomgående drag även i USA:s tidiga historia. Horsman snuddar flera gånger vid denna problematik men diskuterar den egentligen aldrig.

Bokens startpunkt är året då den amerikanska konstitutionen trädde i kraft. Horsman ger talrika exempel från politisk och administrativ praktik, men den oinvidge får ingen riktigt systematisk bild av det republikanska systemets uppbyggnad. Detta och att boken alltså inte fullt ut integrerar de politiska och de sociokulturella aspekterna får ändå mest uppfattas som en brist i relation till utgivarens ambitioner. Den är nämligen högst läsvärd av andra orsaker.

Två drag är framträdande i Horsmans skildring: den amerikanska självbildens starkt revolutionära prägel och den intima kopplingen mellan amerikansk och europeisk politik under epoken. Revolutions- och Napoleonkrigen var i hög grad bestämmande för amerikansk utrikespolitik och därmed indirekt men ytterst påtagligt även för inrikespolitiken.

3. Se not 2.

4. Christer Persson, *Stockholms klädesmanufaktur 1816–1846*, Stockholm 1993, s 101, 147–151.

5. Richard Swedberg, *Schumpeter. Om skapande förstörelse och entreprenörskap*, Stockholm 1994, s 2.

Inställningen till revolutionstidens Europa var kluven. I den franska republikens försök att skapa en ny politisk ordning såg flera en efterföljare och naturlig allianspartner till USA. Samtidigt förfärades man här liksom på andra håll över den riktning revolutionen kom att ta. I gengäld hade inte minst George Washington förordat en utrikespolitik som skulle befördra ekonomiska fördelar utan hänsyn till andra länders politik. Storbritannien var därtill avgjort viktigare som handelsekonomisk partner, men det var många som hade svårt att fördrå utbyte med den tidigare kolonialmakten. Samma vacklande mellan idealism och materialism formade också det amerikanska partiväsendet. Oavsett politisk schattering ville alla framställa sig själva som de rätta förvaltarna av det revolutionära arvet, och detta är en viktig grund till att USA:s politiska fält inte går att dela in i Europas traditionella höger–vänster-skala.

Den amerikanska revolutionen 1763–1789 kommer att behandlas i en särskild volym i serien, vilket gör att man här landar så att säga mitt i historien. Under den unga republikens dagar var det revolutionära arvet högst levande och känner man inte till frigörelsekampens historia är det många referenser som går läsaren förbi. Trots detta är det fascinerande att se hur amerikansk politik tycks ha skapat sin egen myt redan från begynnelsen. Även om de naturligtvis är lättare att identifiera i historiens ljus finns det många samtida yttranden där den unga republiken förutspåddes en stor framtid. En stor del av dessa teleologiska prognoser utgick från läsning av den antika historien. I Förenta Staternas folkstyre såg man en motsvarighet till Rom under dess republikanska, okorrumperade guldålder. Många politiska ställningstaganden gjordes först efter att man konsulterat klassikerna, för att se vilka konsekvenser motsvarande beslut fått under antiken. På så sätt blev myten om USA som något lysande och kvalitativt friskare än den fördärvade gamla världen också medskapande till den efterföljande utvecklingen.

En lärdom man kan dra av Horsmans bok är att det kanske mer påtagligt än i många andra fall är nyttigt att studera amerikansk historia för att förstå dess nutida politik. Grundvalarna i det politiska systemet har ju förblivit oförändrade och liksom dåtidens politiker blickade tillbaka till Rom för vägledning, hämtar många av dagens amerikanska politiker inspiration från den unga republikens dagar. För den som vill öka sin kännedom om denna epok ger Horsman en mycket bra introduktion. I en syntes av detta slag ser jag det även som en förtjänst, att den väcker lika många nya frågor som den besvarar.

Jonas Nordin

Sebastian Olden-Jørgensen, *Kun navnet er tilbage – en biografi om Peter Griffenfeld*, Gads forlag, København 1999. 351 s.

1676 – samma år som den danska armén invaderade Skåne – arresterades och dömdes Danmarks "premiärminister" Peter Griffenfeld till att mista ära, gods och liv. Man genomförde till och med en skenavrättning som inte avbröts förrän bödeln lyfte svärdet för det dödsbringande hugget. Griffenfeld, eller Schumacher som han nu åter hette, benådades och dömdes istället till livstids fängelse. Efter att ha tillbringat 23 år i fängsligt förvar avled han i Trondheim 1699. Till 300-årsminnet av Griffenfelds död hölls ett vetenskapligt symposium och historikern Sebastian Olden-Jørgensen utkom med biografen *Kun navnet er tilbage – en biografi om Peter Griffenfeld*.

Griffenfelds liv är spännande som en äventyrsroman och Olden-Jørgensen förvaltar hans öde väl. Han föddes 1635 som son till en vinhandlare i Köpenhamn. Redan som fyraåring inledde han sin skolgång och vid tolv års ålder skrevs han in vid universitetet. Efter omfattande studier och utlandsresor började karriären på allvar när han 1662 återkom till Köpenhamn. I Danmark hade då införts kungligt envälde och Griffenfelds öde skulle under återstoden av hans liv vara nära kopplat till detta envälde. Han levde sitt liv inom enväldets ramar, vilket ledde både till exempellösa framgångar och ett ovanligt hårt fall, men han var också en av regissörerna i det absolutistiska spelet – att berätta Griffenfelds historia är också att berätta det danska enväldets tidiga historia.

Griffenfeld inledde karriären som bibliotekarie och arkivarie, men fick snabbt mer inflytelserika poster. Hans första stora uppgift blev utarbetandet av Kongeloven som undertecknades av Fredrik III 1665. Med den fick Danmark en enväldig grundlag – den enda i sitt slag i Europa. Det var efter Fredrik III:s död 1670 som Griffenfelds karriär verkligen tog fart. Olden-Jørgensen påpekar att ett tronskifte i äldre tid alltid var en politisk kris med vinnare och förlorare och Griffenfeld blev definitivt en vinnare. Även om han inte omedelbart tillhörde den allra närmaste kretsen var han, till skillnad från de övriga i ledningen, en flitig man som i praktiken skötte hela regeringsapparaten och därmed lyckades skaffa sig ett ojämförligt inflytande. Detta bekräftades när han av Christian V 1673 utsågs till rikskansler.

Den position Griffenfeld därmed fick var mycket ovanlig i Europa under senare delen av 1600-talet, i alla fall jämfört med i början av seklet då det hade funnits många "premiärministrar", som Axel Oxenstierna och kardinal Richelieu. Utnämningen var en bekräftelse på kungens stora förtroende för honom, men hans fall blev en motsatt bekräftelse på att han förlorat detta förtroende. Olden-Jørgensen tycks mena att detta var den avgörande faktorn bakom Griffenfelds fall och den hårda behandlingen av honom under återstoden av hans liv. Att kungen inte längre litade på sin rikskansler berodde i sin tur på flera samverkande omständigheter.

Stor vikt lägger författaren vid upptrappningen till krig under åren närmast före Skånska kriget. Den unge Christian V:s revanschistiska hållning och önskan att gå till anfall mot Sverige och dess allierade kontrasterade mot Griffenfelds försök att med mer eller mindre hemliga förhandlingar försöka hålla Danmark utanför ett krig som tycktes allt mer oundvikligt. Denna del av biografien är spännande för en svensk läsare. Vi får följa uppladdningen inför Skånska kriget ur ett annat perspektiv än vi är vana vid, vilket inte gör saken mindre intressant. Som ett led i förhandlingarna mellan Sverige och Danmark ingick förslaget att Karl XI och den danska prinsessan Ulrika Eleonora skulle ingå äktenskap. Denna svenska idé framstod för många danskar som helt befängd, men genom Griffenfelds agerande antogs förslaget och paret förlovade sig. Förlovningen fick dock inte omedelbart önskad effekt: freden skulle dröja ytterligare några år och föregås av ett blodigt krig.

Olden-Jørgensen kunde ha nöjt sig med att på traditionellt biografiskt sätt berätta Griffenfelds historia och det hade ändå räckt för att skapa en läsvärd bok. Men han vill också spegla Griffenfelds liv i nyare historieforskning, vilket gör detta till mer än en spännande berättelse. Författaren lyckas på ett övertygande sätt visa hur viktig forskningen om äldre tids politiska kultur är för att förstå hur politik utövades. Genom att visa hur Griffenfeld använde olika litterära genrer och hur han regisserade ceremonierna kring den enväldige kungen får vi insikt i hur enväldet manifesterades kulturellt och hur viktiga de kulturella uttrycken var för maktens utövande.

En fråga som väcks när man läser boken gäller vanskligheten i att använda det "personliga" källmaterialet från äldre tid. Griffenfelds skicklighet att uttryck sig i olika genrer, som till exempel tillfällesdikter, leder till funderingar om hur mycket hans efterlämnade skrifter egentligen säger om honom som person. Hur mycket är en talangfull retorikers ord och hur mycket är hans verkliga åsikter och känslor? Frågan är oerhört svår att besvara – kanske omöjlig – det är dock centralt för en historiker att vara medveten om de genrespecifika litterära reglerna. Även det som synes vara ett glödande och personligt kärleksbrev kunde vara komponerat efter stränga retoriska regler, vilket Olden-Jørgensen förtjänstfullt visar. Men han visar också att detta inte gör brevet mindre intressant.

En annan del av den nya forskningen om politisk historia som Olden-Jørgensen tar upp är de sociala nätverkens betydelse. Genom skickligt nätverksbyggande kunde Griffenfeld både göra sin framgångsrika karriär och utöva sin makt som rikskansler. Han tycks ha varit generös mot sina klienter, vilket naturligtvis ökade hans värde som patron. Intressant är att Olden-Jørgensen betonar kvinnornas roll i Griffenfelds klientnätverk. Han tycks ha hållit nära kontakt med flera väninnor/älskarinnor, som i folkmun kallades för "agerhøns". Att det inte alltid var angämnt med ett stort nätverk av klienter visar författaren också. Griffenfeld pressades ständigt av sina väninnor att utverka förmåner för deras släktingar.

Sammantaget är biografien över Griffenfeld mycket läsvärd. En elegant poäng i Olden-Jørgensens disposition är att förklaringen till bokens titel *Kun navnet er tilbage* sparas till de allra sista sidorna!

Åsa Karlsson

Maximillian E Novak, *Daniel Defoe. Master of Fictions*, Oxford University Press, Oxford/New York 2001. 756 s.

Daniel Defoe är en nyckelfigur i Englands dramatiska 1700-talshistoria. I den anglosaxiska världen är han inte bara *Robinson Crusoes* författare utan i hög grad även en aktör i dåtidens offentlighet. Han efterlämnade såväl insiktsfulla beskrivningar av sin samtid som otaliga inlägg i de debatter som fördes. Ett problem för eftervärlden och forskningen har varit att tolka hans uppfattningar.

Medan de av hans antagonister som överlevde honom tog tillfället i akt att vid dödsbudet svartmåla honom och framställa honom som anhängare av den gamla absolutistiska jakobitska kungaätten, ville senare historieskrivare snarare se Defoe som en förkämpe för det framväxande liberala samhället. Aktuell forskning har emellertid gång efter annan framhållit Defoes ombytthet i ståndpunkter, hans opportunism och svekfullhet.

Maximillian E Novak instämmer i sin nya bok *Daniel Defoe* huvudsakligen med de forskare som framhållit ombyttheten, men han betraktar denna på ett nytt och mera konsekvent sätt i ljuset av Defoes ständiga kamp för sin utkomst. Han tillerkänner ändå sitt föremål en viss beständighet, han uppfattar hos Defoe en lojalitet med den så kallade ärorika revolutionens principer om begränsad kungamakt och tolerans för de frikyrkliga. Novak beskriver en Defoe som, då karriären som affärsman gick över styr, i stället såg chansen i en ny politisk situation. 1690-talet innebar en central roll för parlamentspolitiken och Defoe såg möjligheterna i att i skrift föra ut denna i offentligheten och sålunda skaffa sig position och uppehälle. Med viss framgång försökte han med smicker göra sig till propagandist för kungen, Vilhelm III. Det visade sig dock att han hade större fallenhet för polemik och utmanande debatt, och snart hade han gjort sig omöjlig i alla läger. En pamflett förlänade honom några månader i fängelse, och då han fann sig stå i en ny återvändsgränd förband han sig att för den sittande regeringens räkning sätta upp ett språkrör: *Review*, hans mest kända tidningsprojekt. Förutom som handgängen pennfäktare uppträdde han även som regeringens spion, framför allt i arbetet med att snickra ihop unionen mellan England och Skottland. Hela tiden var han emellertid rastlöst verksam som skribent: *Review* var inte det enda tidningsprojekt han underhöll och från hans skrivkammare flöt en strid ström av pamfletter i olika ämnen. Många debatter förde han helt på egen hand och avfattade då inlägg från de mest varierade positioner. Men om någon ville ställa honom

till svars för en uppfattning, avsvor han ogenerat ansvaret för skriften. Hela charadspelet lät sig enkelt uppföras då i stort sett allt han skrev gavs ut anonymt eller doldes bakom en *persona*, en fingerad författarkaraktär.

Om man så vill, så låter Novaks skildring oss förstå att Defoe under en period nästan ensam uppbar den engelska borgerliga offentlighet som Jürgen Habermas skulle komma att begreppsliggöra två och ett halvt århundrade senare.

Defoe argumenterade för att förtjänst skulle räknas före börd, något som inte avhöll honom från att helt självsvåldigt lägga till ett "de" till sitt namn – fadern hette James Foe. Han hade allehanda moraliska synpunkter på ansvar och samsjäl inom familjen, och han menade att äktenskap skulle bygga på kärlek och inte pengar. Ständigt torgförde han åsikter om hur engelsk handel och köpenskap bäst skulle utvecklas, men han hyllade likväl inte alltid fri företagsamhet. Han uttalade sig för religionsfrihet, men han uttryckte sällan annat än motvilja mot andra konfessioner än protestantismen, vilket ändå inte hindrade honom från att med jämna mellanrum råka i luven på andra frikyrkliga. Om han ibland uppfattades som en av de främsta sakförarna för det parlamentariska systemet, kunde han ändå aldrig bestämma sig för om hans sympatier i första hand låg hos kungamakten, regeringsmakten eller parlamentet.

När de politiska konjunkturerna växlade och nya regeringar tillträdde, var han inte sen att erbjuda de nya herrarna sina tjänster. Någon pålitlig vapendragare var han inte. Han var mer angelägen om att debatten skulle löna sig i form av försålda tidningar och pamfletter, än att någon särskild åsikt skulle triumfera. Och föll det sig lämpligt gav han sig gärna i lag med tidigare meningsmotståndare. Novak summerar hans roll med följande ord: "Defoe the trickster – clever, scheming, always shifting his positions to survive". Denne är, menar Novak, en långt mer fascinerande figur än det liberala helgon tidigare studier har velat ge oss. Novaks Defoe blir något av en inkarnation av den moderna människan: han satte sin tro till individen, tolerans, kapitalismens välsignelse och parlamentarismen, men han var också principlös, ständigt anpasslig och tog varje chans som yppade sig.

Novaks omfångsrika biografi kommer utan tvekan att bli en standardreferens för Defoeforskningen framöver. Han följer sin hjälte från födelsen i London någon gång 1660 som son till en talghandlare och köpman till dennes död i ensamhet och på flykt undan gäldenärer i samma stad i april 1731. Novak försöker kartlägga Defoes aktiviteter noggrant år för år, ibland månad för månad och spårar dennes inblandning i politik och offentlig debatt med kunnig analys av tidens politiska, religiösa och litterära liv. Hans ambitioner att urskilja Defoes liv ur verket och de frikostiga attribueringarna till listan av arbeten kommer med all säkerhet att bli föremål för fortsatta diskussioner och bestämda ifrågasättanden. Novak, professor emeritus i engelska vid University of California Los Angeles, har dock ett helt livs studium av Defoe bakom sig och hans samlade bild av Defoe vilar på en gedigen grund som i sina delar har erkännande från ett stort antal andra

Defoeforskare. Biografin över Defoe framstår som en suverän ingångsport till det tidiga 1700-talets engelska historia: en väsentlig period för den västerländska historien med avseende på politik och ekonomi. Och samtidigt är den också en övertygande skildring av hur romanen som litterär form blir till, förlöst av en rastlöst produktiv brödskrivare som inom journalistiken övade sig till att bli en Mästare i Fiktioner.

Göran Leth

Frits Andersen, Ole Birklund & Per Dahl (red), *1700-tallets litterære kultur*, Aarhus Universitetsforlag, Aarhus 1999. 231 s

Antologin om 1700-talets litterära kultur är ett resultat av ett projekt vid Institutet for Litteraturhistorie vid Aarhus Universitet. Målsättningen har varit att analysera den under perioden förekommande estetiseringstendensen som ett uttryck för känslsamhetens genombrott inom flera diskurser. För att kunna beskriva de fundamentala skillnaderna mellan dagens kultur och 1700-talets värld måste man enligt redaktörerna tillåta en stark breddning och utveckling av själva forskningen. Detta har man gjort genom att belysa seklets litteratur från olika perspektiv. De kompetenta författarna analyserar litteraturens former – närmast brev och essäer – och begrepp som det sublima. Även metodiska problem behandlas ingående i ett par artiklar.

Jørgen Dines Johansen gör en ingående analys av känslans och känslsamhetens betydelse i tidens litteratur. Professor Johansen anser att man under seklet övergick från en diskurs om synd och nåd till en känslans diskurs, en diskurs om last och dygd. På litteraturen ställdes krav på sannhet och romanen blev genom detta även ett forum för diskussion av för borgerskapet aktuella frågor. Genom exempel ur Goethes Wilhelm Meister visar författaren på borgerskapets ambivalenta inställning till adeln. Den så kallade borgerliga uppfattningen av adeln innehöll även ett väsentligt element av just kritik av karaktären av adelns känslsamhet. Kontrasten mellan adelns och borgerskapets uppfattningar om kärlek och deras erotiska praxis är förknippad med förnuftets relation till känslan i de två kulturerna. Den aristokratiska instrumentella inställningen till känslan drivs till sin spets hos de Sade. Känslsamhetens frammarsch är även knuten till den växande individualismen. Det står klart att förhållandena mellan känsla och förnuft samt mellan dygd och njutning är mycket komplicerade i 1700-talets litterära kultur och att de inte kan beskrivas genom enkla dikotomiseringar.

De på 1700-talet så populära reseskildringarnas utveckling presenteras av lektor Frits Andersen. I denna genre är estetiseringstendensen väldigt tydlig. Skildringarna går från detaljerad realism mot en betoning av det etiska och estetiska innehållet. Andersen väver på ett fint sätt in ett tema om beslöjandet och avslöjandet som grepp i reselitteraturen.

"Den patriotiske Tilskuers" skapare, Jens Schelderup Sneedorff, presenteras av lektor Per Dahl. Professor Sneedorff introducerade essän i den danska litterära kulturen. Denne prinsinformator utgav sin tidskrift under tre år i början av 1760-talet, sammanlagt utkom 308 nummer. Sneedorffs texter fyller visserligen inte nödvändigtvis den senare romantiska definitionen av essän som subjektiv, utan håller sig med en klassisk *ego generalis*. Sneedorffs åskådare är en starkt patriotisk karaktär som identifierar sig med fosterlandets intressen.

Edmund Burke behandlas i två av artiklarna. Henrik Varmark diskuterar Burkes problematiska användning av det sublima. Burkes tankar om estetik figurenar även i Jan Bäcklunds artikel "Faust och den franska revolutionen", där diskussionen om olika typer av skräck (*horror/terror*) förs vidare till en verkteoretisk diskussion. Vidare estetiska ideal presenteras i Karen Klitgaard Povlsens artikel om den europeiska salongs-kulturen. Umgängesformernas inverkan på litteraturen presenteras av Ole Birklund Andersen som skriver om brevkulturen och romanen under seklet.

Den historiska romanen får en sann upprättelse i Tore Rye Andersens presentation av Thomas Pynchons *Mason & Dixon* (1997). Genom sin analys visar forskaren på vilka enastående möjligheter romanen som form erbjuder både för presentation av en tidsepok och för historiefilosofiska och metodologiska diskussioner. Möjligheterna framstår som hisnande, samtidigt som genren kan anses vara den mest krävande.

Avslutningsvis diskuteras metodiska problem kring retoriken av Karsten Hvidtfelt Nielsen. Han menar att man måste förstå retoriken som en generativ lingvistisk-mental norm, som på grund av sin särskilda tidslighet är främmande för det senare dominerande rationalistiska språket. Detta gör det svårt för oss i dag att inse funktionen av *imitatio*, då vi på sätt och vis är fångna av det rationella språket som strävar till att förhålla sig isomorft till den fysiska verkligheten. Artikeln visar på fler liknande problem och är läsvärd för alla historiker som sysslar med äldre tider.

Som helhet lämnar boken, liksom antologier i allmänhet, en önskan om en diskussion mellan de olika texterna, en mer ambitiös konklusion. Men eftersom målsättningen har varit just att skapa bredd och utrymme för nya och olika ansatser kan man ha overseende med detta. Texterna innehåller många intressanta analyser och man kan hoppas på en fortsatt diskussion i ett senare sammanhang.

Jessica Parland-von Essen

Amanda Foreman, *Georgiana. 1757–1806. En ädel engelskas uppgång och fall*, Norstedts, Stockholm 2001. 529 s.

Det engelska politiska systemet under 1700-talet blottlägger överklasskvinnornas politiska inflytande på ett intressant sätt. Medan den svenska aristokratiska damen kunde bedriva politik bakom kulisserna och i en liten krets, utgjorde de engelska valen ett sammanhang där aristokratins damer kunde träda in i offentligheten och bedriva politik eller åtminstone delta i valarbetet. Georgiana Spencer, hertiginna av Devonshire, löpte linan ut. Hon var knuten till Charles James Fox och en centralgestalt för de splittrade *whigs*. Hon ställde sig medvetet i rampljus genom att introducera extravaganta modenycker och beskydda konstnärer. Hon umgicks tidvis nära med prinsen av Wales, som gaddat sig samman med oppositionen. Som kvinna legitimerade hon sitt agerande med patriotism, vilket senare verkar ha blivit det mest vägande argument även för henne själv.

Amanda Foreman har gått grundligt till väga då hon utifrån omfattande korrespondenser rekonstruerat hertiginnans och hennes krets liv och leverne under en period som sträcker sig över fem decennier. Kärlekslivets bekymmer och de stora ekonomiska problemen, orsakade av enorma spelskulder, varvas med omsorgen om barnen och de politiska intrigerna till en väv där även de mest intima saker blir politik. Foremans ambition att finna sanningen är imponerande, även om berättelsen ibland känns så välfylld att det för en historiker nästan känns osannolikt. Luckorna är verkligen inte många. Brevväxlingen tycks ge sken av att ha varit väldigt uttömmande, även om Foreman erkänner att brev censurerats och förstörts. Författarens envishet i att leta reda på detaljer är värd en eloge, även om små fel smugit sig in i redogörelsen för franska revolutionen. Personerna skildras med stor inlevelse och alla de nyanser som det stora källmaterialet gett möjlighet till.

Denna typ av historieskrivning fyller en funktion då det gäller att skriva genushistoria. Då man behandlar samhällets högsta skikt under 1700-talet är man tvungen att se till individerna och deras strategier i förhållande till de normer man uppfattat att kulturen och samhället ställt. Verkligheten visar sig i många fall vara betydligt mer pluralistisk och komplicerad än de entydiga, men ofta förekommande, uttalandena om kvinnans plats och hennes roll. På grund av den utvecklade offentligheten i England vid denna tid blir detta särskilt iögonfallande genom att damer som hertiginnan av Devonshire ständigt figurerade i pressen. Oproblemiskt var det dock inte: medan Fox utan svårighet kunde framställa sig som en "folkets man", var en "folkets kvinna" i praktiken en prostituerad, något hertiginnans politiska motståndare inte var sena att påpeka i sin propaganda. Härvidlag var just patriotismen det enda effektiva försvaret för en politiskt ambitiöst uppträdande kvinna.

Översättningen är väl gjord och texten löper lätt och behagligt genom alla hertiginnans äventyr. De citerade breven återges på en rätt modern svenska, vil-

ket förutom med läsbarhet kanske kan motiveras med det spännande men för mig oförklarliga fenomenet att originaltexter sällan känns lika föråldrade som översättningar. För övrigt kan man endast avundas de brittiska historikerna, som har tillgång till så fantastiska källor då även kvinnors brev bevarats i denna omfattning. Det är glädjande att grundlig forskning såsom Foremans utgår från ett sådant material.

Jessica Parland-von Essen

Lena Johannesson, *Mörkrum & transparens. Studier i europeisk bildkultur och i bildens historiska evidens*, Carlssons förlag, Stockholm. 253 s.

"Ett till synes obetydligt bildmotiv lärde mig [...] mer om den politiska jargongen än vad jag kunnat inhämta genom historikernas skildringar." Så skriver konst- och bildvetenskapsprofessorn Lena Johannesson i sin bok *Mörkrum & transparens* apropå jo-jomotivet under franska revolutionen. Denna leksak var ett vanligt förekommande motiv i fransk bildkonst efter revolutionen. Jojon var en leksak som fick ett uppsving på 1790-talet, och kom inom bildkonsten att användas som symbol för revolutionsemigranterna, vilka flydde och återvände, fram och tillbaka. Genom olika historiserade bildanalyser av liknande slag ger Johannesson exempel på hur man kan använda bilder som ett komplement till historiska studier. Boken är en samling av tidigare uppsatser som publicerats från åren 1986 till 1999. Nu har de uppdaterats och ibland utvidgats.

I *Mörkrum & transparens* argumenterar Johannesson genomgående för ett synsätt där historiska bilder inte skall ses som illustrationer till redan kända förlopp. Istället menar hon att bilder och olika slag av visualiseringar har ett eget källvärde och förtjänar att undersökas i sig – hur påverkade de opinioner, vilka kulturella koder härbärgerade de, vilken samtida syn på något fenomen förmedlade de?

Johannessons uppsatser i boken behandlar främst 1700- och 1800-talets bilder och visualiseringar. Det var då realismen inom bildkonsten tog form på bekostnad av äldre konststepokers allegoriska och symboltyngda framställningar. I och med detta skapades en förväntan på ett direkt och icke-symboliskt tilltal; drömmen om ett transparent – genomskinligt och allmänt tillgängligt – språk tog då form. Johannesson menar dock att nya ikoner och symbolkedjor kom att etableras under realismens era, trots idén om den rena förmedlingen och det genomskinliga språket. Denna process mot realism i en vid bemärkelse kunde även skönjas på andra håll i samhället från och med det sena 1700-talet och under 1800-talet. Såväl museer, arkiv och realistiska romaner, som vetenskaper som källkritisk historieforskning och statistik, präglades av idén av ett rent förmedlande av verkligheten. Ändå präglades de påfallande mycket av samtida förställningar, ideologier och symboliska element. Så även bildkonsten, visar Johannesson.

Texterna i boken spänner över vitt skilda teman, som bilderna av den franska revolutionen i Sverige, de vanligt förekommande bilderna på skyddsänglar och S:t Bernhardshundar på 1800-talet samt över Darwin och vetenskapliga illustrationer, för att nämna ett par av uppsatserna. Den avslutande texten är en mer teoretiskt vinkad uppsats om bilden som historisk källa, där forskningsläge och andra forskare inom fältet diskuteras.

Alla uppsatserna är välskrivna, om än urvalet är något spretigt, vilket inte är så konstigt eftersom de tillkommit under lång tid. En viss kritik vill jag rikta mot de alltför psykologiserande tolkningar som Johannesson ibland levererar. I en uppsats om antisemitiska bilder i den svenska rabulistpressen kring mitten av 1800-talet menar hon att detta var en initiationsrit i pennalism. Johannesson tolkar detta som att Sveriges initiala behov av att stöta bort en hotande kultur efterhand övergick i ett accepterande. I själva verket var det under denna tid som en allt mer etniskt och biologiskt grundad nationalism tog form i den offentliga debatten, vilket kan förklara den uppflammande antisemitismen.

Detta är dock bara en randanmärkning. På det hela taget är *Mörkrum & transparens* en välkommen – om inte alltid helt igenom lättillgänglig – bok som övertygande visar att bilder och visualiseringar aldrig bara är ytliga illustrationer till, eller reflektioner av, historiska förlopp. Historiens bilder skapar sin egen verklighet och förtjänar därför att analyseras som de uppfattades i historien, i den egna samtiden. Detta för att tydliggöra historiens mångsidighet och komplexitet.

Henrik Höjer

Randal Keynes, *Annie's Box. Charles Darwin, his Daughter and Human Evolution*. Fourth Estate, London 2001. 331 s.

Författaren Randal Keynes beskriver i inledningen till sin bok *Annie's Box* hur han en dag bland släktklenoderna hittar en skrivlåda som en gång tillhört en liten flicka. I lådan finner han bland annat fjäderpennor, korta brev och en hårlock. Lådans ursprungliga ägarinna var ingen mindre än Anne Elizabeth Darwin, Charles och Emma Darwins äldsta dotter som dog när hon bara var tio år gammal. Fyndet leder Keynes (som för övrigt inte bara är släkt med Charles Darwin, utan, som namnet antyder, också med John Maynard Keynes) till att börja nysta i den betydelse familjen och då alldeles särskilt dottern Annie spelade för utvecklingen av Darwins evolutionsteori. Keynes vill genom *Annie's Box* visa att familjelivet vid hemmet i Down House och inte minst dotterns förtidiga död kom att få avgörande betydelse för Darwins tankevärld.

Det är ingen större tvekan om att *Annie's Box* tillhandahåller en trevlig läsupplevelse men när det gäller ett så väl utforskat område som ju Darwin ändå är,

förväntar man sig mer än vad Keynes utlovat. En första anblick ger dock ett vederhäftigt intryck, med både noter och en (mycket kort) referensförteckning, men noterna är upplagda på ett litet speciellt sätt vilket gör det svårt att orientera sig bland dem. I referenslistan återfinns man inte ett enda exempel ur den uppsjö av sekundärlitteratur som behandlar Darwin och hans teorier. Detta gör att man ganska snart ställer sig en smula undrande till Keynes som inte ger alla de historiker som han rimligtvis måste ha läst det erkännande de kanske skulle vara värda. Det gör det också svårt att avgöra hur stort Keynes bidrag till Darwin-forskningen egentligen är.

Bokens styrka ligger dock i att den fokuserar på ett område som tidigare varit mindre uppmärksammat inom den klassiska Darwin-forskningen, det vill säga familjelivet i London, i Down House och på familjens olika semestrar. Dock handskas Keynes ibland litet väl okritiskt med källorna; när Charles Darwins faderskap synas i sömmarna används främst olika typer av minnesskrifter som tycks vara skrivna först efter hans stora berömmelse och död. I den typen av sammanhang är det inte så konstigt att han framstår som både en perfekt make och far. På samma sätt är dotterns uppenbarligen änglalika karaktär tydligt färgad av den viktorianska erans glorifiering och idealisering av barn, allra helst de som dog i förtid.

Dock är det uppenbart att Keynes gjort ett grundligt bakgrundsarbete och då framför allt när det gäller det viktorianska familjelivet. Som läsare får man en god inblick i den ofta oortodoxa uppfostran som Charles och Emma Darwin praktiserade. Dessutom får man en genomgående beskrivning av de olika barnböcker som fanns att tillgå i Down House. Men som så ofta när det gäller böcker med en mycket specifik inriktning är Keynes koncentration på familjen inte enbart av godo. Perspektivet känns vid vissa tillfällen väl snävt, framför allt när Keynes i bokens andra halva gör sitt bästa för att argumentera för tesen att dotterns död spelade en synnerligen stor, om inte avgörande, roll för evolutionsteorin. Hennes bortgång, hävdar Keynes, satte sista spiken i Darwins tro på en kristen Gud och övertygade också vetenskapsmannen om naturens grymhet och obönhörliga utrensning av vissa individer.

Genom detta fokus tenderar Keynes emellertid att glömma bort andra och minst lika viktiga perspektiv. Självklart spelar alla aspekter av en tänkares liv en större eller mindre roll för hans resultat och då Charles Darwin bevisligen engagerade sig mycket i sin familj och sina barn är detta viktiga element som inte får glömmas bort. Men lika viktiga är ju vetenskapliga, politiska och religiösa frågeställningar som cirkulerade i tiden och av dessa märks mycket litet i boken.

Annie's Box är som sagt en trevlig och lättläst bok som på ett engagerande sätt beskriver en sida av Charles Darwins liv som man sällan ser. Författaren är dock en smula ensidig och boken kan därför snarare ses som ett komplement till andra utmärkta biografier om Darwin, exempelvis Adrian Desmond och James Moores *Darwin* (1991). På egna ben står *Annie's Box* alltför ostadigt.

Sofia Åkerberg

Eva Helen Ulvros, *Sophie Elkan. Hennes liv och vänskapen med Selma Lagerlöf*, Historiska Media, Lund 2001. 334 s.

Sophie Elkan (1853–1921) har i litteraturen främst förknippats med Selma Lagerlöf och där framställts som osjälvständig, huvudsakligen som Lagerlöfs resesällskap. Elkan var förvisso en av Lagerlöfs nära väninnor, men att hon själv var en välrenommerad författare till ett flertal böcker som gavs ut i för tiden stora och många upplagor har hamnat i litteraturhistoriens fotnot. Hon gjorde sin skönlitterära debut 1889, då under pseudonymen Rust Roest. Genombrottet kom 1899 med boken om John Hall och många kritiker ansåg att Sophie Elkan förnyat den historiska romanen. Att Sophie Elkan dessutom tillhörde den svenska kultur-eliten med ett stort socialt nätverk och ett rikt *eget* intellektuellt liv har inte heller givits någon större uppmärksamhet. I Pierre Bourdieuska termer var Sophie Elkan en kapitalstark agent på kulturens fält: hon ägde stort såväl socialt som kulturellt (och ekonomiskt) kapital.

Eva Helen Ulvros biografi över Sophie Elkan som utkom under hösten 2001 fyller således ett behov: Sophie Elkan är värd att få sin egen historia skriven. Ulvros börjar från början och tecknar ett liv från födelse till död. Det är människan och yrkeskvinnan som står i centrum för denna studie, inte de litterära verken. Framställningen har ett kronologiskt upplägg med vissa tematiska avsteg. Vi får i Ulvros lyhörda porträtt således följa Sophie Elkan från barndom över ungdom, i äktenskapet med Nathan Elkan (som avled redan 1879), i hemstaden Göteborg, på resor inom och utom Sverige, tillsammans med familj och vänner, som yrkesverksam kvinna i en tid som inte helt och fullt accepterade kvinnor i yrkeslivet och privat. Med privat menas *helt* privat: Ulvros har tagit del av Sophie Elkans omfattande brevväxling – där finns omkring 4000 brev bevarade från Elkan och drygt det dubbla till henne – med familjen, vänner och bekanta.

I biografien får läsaren lära känna Sophie Elkan bit för bit, ungefär så som man lär känna människor i sin omgivning. Elkan skildras i alla stadier av livet och ur ett flertal olika aspekter. Fram träder en stark personlighet: en engagerad, ambitiös, intelligent och rolig kvinna med stark familjekänsla och en beundransvärd vänfasthet. Eva Helen Ulvros tvekar inte inför att också visa upp Elkans osäkerhet och svartsjuka (främst i relationen till Selma Lagerlöf). Till detta skall fogas brottstycken ur berättelsen om det svenska samhället under Sophie Elkans livstid med exempelvis rösträttskamp, världskrig och fredskongresser, synen på sexualitet och kärlek, reseberättelser från främmande länder liksom något av judarnas historia i Sverige.

Eva Helen Ulvros bok har en vetenskaplig karaktär. Under rubriken "Biografien – problem och möjligheter" går hon igenom sitt syfte med boken, tidigare forskning på området och diskuterar biografien som metod och genre. Med sina olika perspektiv anknyter hon till forskare på skilda områden och är uppdaterad vad

gäller aktuell litteratur. Det är flera teoretiker och forskare författaren stöder sig på i sitt arbete. Via litteraturvetaren Toril Moi gör hon en antydning till fältanalys i Pierre Bourdieus bemärkelse med Sophie Elkan som huvudagent. Det torde dock föreligga en missuppfattning från något håll. Ulvros menar att ett fält i Bourdieusk betydelse är "ett system av konkurrerande sociala relationer" (s 71). Pierre Bourdieu talar inte mycket om sociala *relationer*, han karakteriserar fältet som "ett system av formella *positioner*". Även vad gäller habitus föreligger en otydlig begreppsanvändning: man tillägnar sig inte en habitus sedan man inträtt på ett fält, man beviljas inträde på ett fält för att man besitter en viss typ av habitus och ett visst kapital. Men självfallet kan habitus utvecklas och förändras över tid, påverkad av fältet och dess regler.

Den starka betoningen på Sophie Elkans relation till Selma Lagerlöf som genomsyrar Ulvros framställning gör mig i förstone något besviken. Som ett av sina syften anger Ulvros att just förändra denna syn på Elkan och att komma ifrån den nära anknytning till Lagerlöf, som präglar litteraturen. Dock relaterar hon själv det mesta som händer och sker i Elkans liv efter de två kvinnornas möte år 1894 till just Selma Lagerlöf och deras förhållande. En annan sak är att en läsare som inte är personligt bekant med Sophie, Selma och Ellen Key kan finna det något märkligt att dessa kvinnor i en text av denna karaktär kallas vid sina förnamn.

Men Eva Helen Ulvros *Sophie Elkan* fyller en kunskapslucka och det är en väl-skriven bok väl värd att läsa, inte endast för den fördjupade bild av Sophie Elkan som författaren ger. Ulvros ger så mycket mer än bara en levnadsteckning i olika perspektiv, hon ger oss också ett stycke samhälls- och kulturhistoria.

Christina Gunneriusson Wistman

Thomas Linehan, *British Fascism, 1918–1939. Parties, Ideology and Culture*, Manchester Studies in Modern History, Manchester University Press, Manchester 2000. 306 s.

Den brittiska fascismen under mellankrigstiden har, speciellt med tanke på sin ringa storlek och inflytande, ägnats ett förvånansvärt stort forskningsutrymme. Denna förhållandevis stora forskningsproduktion har nu fått ett slags summering i Thomas Linehans *British Fascism 1918–39. Parties, Ideology and Culture*, som vid sidan av en översikt över den brittiska fascismen även innehåller ett historio-grafiskt element.

Boken inleds med en diskussion av fascismforskningens historiografi under efterkrigstiden. Här berörs bland annat den marxistiska vrågbilden av fascismen som perverterad ultra-kapitalism, den liberala uppfattningen om fascismen som resultatet av en moralisk kollaps, den socio-psykologiska förklaringsmodellen och

föreställningen om fascismen som en medelklassens reaktionära kontrarevolution. Detta inledande kapitel utmynnar i en presentation av den förklaringsmodell som, i lite olika varianter, under senare år växt sig allt starkare och som utifrån förståelsen av fascismen som en politisk ideologi söker efter en definition av fascismens generiska idéinnehåll.

Linehans inledning är bra, eftersom den på ett lättfattligt och överskådligt sätt ger en introduktion till fascismforskningens allmänna historiografi. Han är också tydlig med att han själv ansluter sig till denna "ideologiska" tradition. Vad som är tråkigt med boken är, att den sedan något tappar sin teoretiska förankring. Linehan redogör visserligen för olika tidigare tolkningar av den brittiska fascismen, men sätter sällan in den äldre forskningen i ett historiografiskt sammanhang. Många gånger lämnar han läsaren fullständigt i sticket genom att redovisa ett antal olika kontrasterande uppfattningar utan att redovisa sin egen bedömning. Om man som läsare är ute efter en bra översikt över brittisk fascism är Linehans bok därför inte att rekommendera. För detta ändamål är Richard Thurlows *Fascism in Britain. From Oswald Mosley's Blackshirts to the National Front* (London 1998) betydligt bättre, och denna täcker även in krigsåren och efterkrigstiden. Som historiografisk skildring är dock Linehans arbete, trots sina brister, användbar.

Men Linehans bok är intressant på ett annat sätt. Bokens senare del behandlar nämligen den brittiska fascismens definition av kultur och dess förhållande till olika former av kulturella yttringar. Här blir teorin intressant, eftersom det krävs ett ideologiskt inifrånperspektiv för att över huvud taget komma på tanken att fascister kan hysa någorlunda sammanhängande uppfattningar på kulturområdet.

Den brittiska fascismen brukar traditionellt betraktas som främst inspirerad av den italienska fascismen, men i dess kultursyn är det tydligt att den också befinner sig i samma ideologiska kraftfält som tysk nazism. För flertalet brittiska fascister var genuin kultur något som bara kunde födas ur en kollektiv folksjäl, och man ansluter här alltså snarare till den tyska nazismens rötter i tysk romantik och *Völkisch*-ideologi än till den italienska fascismens mer modernistiska kultursyn. Liksom de tyska *Völkisch*-ideologerna och senare nazisterna, betraktade även många brittiska fascister en sund kultur både som resultatet av och en förutsättning för nationell rasmässig hälsa. Men Linehan visar också hur den brittiska fascismen var väl förankrad i en inhemsk nyromantisk och folkloristisk tradition, samt hur den hämtade inspiration bland annat från Arts and Crafts-rörelsens företrädare.

Vid en ytlig anblick framstår den brittiska fascismen i sin kultursyn som reaktionärt antimodernistisk, ett epitet som ofta även fästs vid tysk nazism. Men Linehans undersökning gräver djupare, och han visar att en fascistisk kultursyn kan vara mycket komplex. Exempelvis i synen på förhållandet mellan stad och landsbygd blir detta tydligt. Den brittiska fascismen föredrog otvetydigt landsbygden framför den depraverade moderna staden, men detta innebar inte ett

kompromisslöst avståndstagande från staden som sådan. Snarare var det den samtida moderna industristaden som skulle bekämpas, och ersättas av en välordnad och begränsad fascistisk framtidsstad som befann sig i symbios med snarare än i motsatsställning till landsbygden.

Den springande punkten i framställningen är förhållandet mellan fascism och modernism. Vad gäller den italienska fascismen har det länge varit accepterat att den hade en modernistisk anstrykning, men denna har oftast förklarats med att futuristerna "duperades" av Mussolini. Vad Linehan visar i sin studie av den brittiska fascismen, är att ett modernistiskt tänkande faktiskt går som en röd tråd genom dess kultursyn, trots att den ideologiskt kan sägas ha stått närmare tysk *Völkisch*-ideologi och nazism. Men vad fascisterna talar om är inte modernism i den samtida gängse, oftast demokratiskt färgade, tappningen, utan snarare en alternativ form av modernism.

Det är med andra ord de sista kapitlen som gör Linehans bok läsvärd. Bokens senare del är banbrytande i och med att de utgör ett av de första försöken att komma åt fascismens kultursyn och dess förhållande till modernitet och den moderna utanför den italienska fascismen och den tyska nazismen. En liknande bok om de svenska fascistiska rörelserna skulle kunna bli mycket spännande.

Lena Berggren

Allan A Lund, *Hitlers händlangere. Heinrich Himmler og den nazistiske raceideologi*, Samlaren, Köpenhamn 2001. 317 s.

Var går gränsen för vetenskaplig verksamhet? Vem sätter gränserna för vetenskapen och framför allt för vad som betraktas som vetenskap? Eftersom vetenskap sällan, eller aldrig, är helt objektiv är detta viktiga frågor. I synnerhet i vårt moderna samhälle där vetenskap ibland använts för att legitimera politiska beslut i både demokratier och diktaturer.

Detta är också ämnet för Allan A Lunds bok *Hitlers händlangere* med den delvis missvisande undertiteln *Heinrich Himmler og den nazistiske raceideologi*. I denna bok går dansken Lund igenom den rasistiska barlast – och ofta till och med den rasistiska kärnan – i mycket av den vetenskap som producerades i Tyskland under framför allt 1930-talet. I fokus för undersökningen står inte som undertiteln antyder bara Heinrich Himmler, utan ett ganska ansevärt antal forskare som med mer eller mindre vetenskapliga argument lånade sig och sin verksamhet till nazismen.

Den rasistiska ideologin kom inte bara till uttryck i form av rashygien eller i doktor Mengeles vidriga försök i utrotningslägren – vilket Lund också tar upp – utan även i många andra sorters vetenskap. I vissa fall var detta, som Lund visar,

inte särskilt förvånande. I den under det tidiga seklet populära etnografiska forskningen som framför allt fokuserade på folkens ursprung, var den rasistiska kopplingen närmast självklar. I flera fall ledde dessutom viljan att koppla det tyska folkets ursprung till ett visst förflutet till att de vetenskapliga kraven åsidosattes, menar Lund. Viljan att skapa ett germanskt folk som så att säga stod över andra var viktigare än att vara strikt vetenskaplig. Detta yttrade sig kanske i första hand på så sätt att de vetenskapsmän som kom fram med "rätt" resultat och "rätt" historia beviljades tjänster och medel, medan de som inte levererade sådan kunskap på olika sätt uteslöts från universiteten. Dessa tendenser spårar Lund dessutom ända bak till 1800-talet.

Lund tar även upp den rasistiska fonden till flera av de förbund som växte upp i nazismens kölvatten. Inte minst fokuserar han på SS och på den svarta orden och de ritualer som formades inom dessa och som faktiskt närmast måste karaktäriseras som en sorts nazistisk lull-lull. I detta sammanhang kan nämnas Himmlers och andra nazisters fascination inför runor och fornnordisk kitsch – en kult kring detta återfinns ju delvis fortfarande inom nynazismen. Redan före andra världskriget bildades det särskilda mansförbund där nordismen hyllades och studerades utifrån de ofta kvasivetenskapliga teorier som nazistiskt anstrukna vetenskapsmän producerade. Udda i detta sammanhang är flera nazisters uttalade intresse för häxor och äldre tiders häxjakt. Lund menar att detta ska tolkas som ett av flera medel som användes för att man skulle kunna öka kunskaperna om den urgermanska kulturen, vilken äldre tiders förföljda häxor antogs vara en del av.

I samma anda visar Lund hur den tyska bonden sattes på piedestal. Det var dock inte vilken lantarbetare som helst som dög för detta syfte och som kunde anses representera det urgamla Tyska folket. Det var bonden – inte den moderna lantbrukaren – som nazisterna var intresserade av och som på olika sätt idealiserades. Av den urtyske bonden skulle man sedan försöka göra en "krigar-bonde" som liksom förfäderna skulle stå upp för det sant tyska var helst det hotades. I linje med detta fanns det en rädsla för städerna där det tyska arvet ansågs hotas av degenerering, inte minst på grund av de, enligt flera vetenskapsmän, farliga judar som fanns i städerna. Av detta följde att landsbygden skönmålades och lantlivet betraktades som sundare, rasmässigt renare, bättre och därmed mer värdigt äkta tyskar.

I just detta sammanhang kan det vara på sin plats att komma med en kritisk anmärkning. Lund tycks tyvärr ha fallit i fällan att skriva historien alltför mycket bakifrån, det vill säga utifrån dagens facit om vad som hänt. I flera fall, som i de ovan nämnda, ses den utveckling han beskriver som entydigt tysk och därmed som en förklaring till utvecklingen av nazismen och Tredje Riket. Detta håller emellertid inte. Det var inte bara i Tyskland som forskare var rasister eller där vetenskapsmän med rasistisk agenda gjorde karriärer. Inte heller var det enbart det tyska folkets historia och etnografi som undersöktes – i den nationalistiska

anda som rådde åren kring sekelskiftet 1900 var detta vanligt i hela västvärlden. Även i Sverige var många påverkade av de teser om folkens urartning som tidigare formulerats av fransmannen Gobineau. Slutligen var det inte heller bara i Tyskland som bönder glorifierades och betraktades som ett viktigt ideal att ta med in i det moderna samhället. Närmast till hands ligger det i detta sammanhang att peka på den roll som den svenska odalbonden har spelat under 1800-talet och det tidiga demokratiska genombrotten under 1900-talet. Eftersom dessa jämförelser inte nämns eller kommenteras är risken stor för att just de tyska exemplen ses som orsaker och förklaringar till den senare utvecklingen, vilket inte alls är självklart.

Därmed dock inte sagt att Lunds påpekanden om den nazistiska fäblessen för äkta tyska bönder, deras främjande av biodynamiskt jordbruk och försöken att göra vissa områden till någon form av idealområden – så kallade *Lebensborn* – där det framtida tyska folket genom rationella val och metoder kunde skapas, är ointressanta. Så är även påpekandet att endast ett fåtal av de i SS:s sidoförbund aktiva kvinnorna straffades efter kriget. Men just i detta sista påpekande ligger ytterligare ett av de problem som finns boken. Intrycket att Lund skriver från en nutida horisont, där dagens kunskap om vad som senare hände avgör vilka som var nazismens hantlangare och vilka som var verkliga vetenskapsmän, förstärks av det faktum att författaren i flera fall lägger in just uppgifter om vilka som efter kriget fått sina rättmätiga straff. På detta sätt skymmer Lund tyvärr den intressanta frågan om hur vetenskap – oavsett om den senare har börjat betraktas som kvasivetenskap – har legitimerat politiska beslut. Frågan om var gränserna för vetenskaplig verksamhet går, förblir därmed utan ett tydligt svar. Detta är synd eftersom det fortfarande är en viktig fråga.

Jenny Björkman

Annette Thörnquist (red), *Work Life, Work Environment and Work Safety in Transition. Historical and Sociological Perspectives on the Development in Sweden during the 20th Century*, Arbetslivsinstitutet, Stockholm 2001. 249 s.

Det viktigaste syftet med denna antologi sägs vara att introducera svensk historisk forskning om arbetsliv, arbetsmiljö och säkerhetsfrågor för internationella läsare, integrera den svenska forskningen i den internationella diskursen och stimulera till ny forskning på området. Ambitionen att publicera svensk forskning på engelska är lovvärd; det faktum att vi tillhör ett litet språkområde är ett tungt skäl för en strävan att låta alltmer av vår svenska forskning bli presenterad i internationella sammanhang. Det finns även andra fördelar med att framställa den svenska forskningen i ett internationellt sammanhang. Gör man det så tvingas man presentera den svenska specifika kontexten, vilket gör att man får reflektera över vad som är specifikt med denna. Att presentera forskningsresultat om

svenska förhållanden internationellt innebär att många "självklara" svenska förhållanden inte längre är så självklara, kontextualiseringens betydelse blir därmed ännu större.

Denna antologi innehåller nio olika bidrag som tillsammans utgör ett brett spektrum av olika ämnen. Bill Sund inleder med att behandla de svenska proletärförfattarnas roll i samband med debatten om arbetslivet och arbetsmiljön under perioden 1930–1975, en period som han menar utgjort höjdpunkten av den industriella eran i Sverige. Sund använder sig av Gramscis hegemoniteori och menar att de svenska proletärförfattarna kom att utmana framför allt de intellektuella som försvarade och bidrog till att legitimera det historiska ekonomiska och politiska block som utgjordes av två motstridiga krafter, arbetarrörelsen och ledarna för den privata sektorn. Proletärförfattarna kom att kritisera det tayloristiskt präglade arbetslivet och den utarmning som kom att drabba arbetarna. Intellektuella företrädare för det historiska blocket besvarade denna kritik och beskyllde proletärförfattarna bland annat för nostalgi och att skönmåla det förindustriella hantverket. Arbetarrörelsens och näringslivets intellektuella delade samma deterministiska tro på framsteg och teknologi som kom att ifrågasättas av Folke Fridell, Stig Sjödin och andra proletärförfattare.

Mats Isaksson behandlar i sitt bidrag arbetsmiljön och dess förändring inom den svenska järn- och stålindustrin. Han påpekar bland annat att acceptansen av arbetsskador var större i äldre tid då mindre skador accepterades och t o m kunde ses som en del av en maskulin arbetarklasskultur. Isaksson menar att även om arbetsmiljön förbättrats avsevärt jämfört med 1900-talets början, så skedde den mesta förändringen efter 1960-talet. Han understryker dock att införande av ny teknologi alltid innebär risk för nya negativa konsekvenser för arbetsmiljön.

Annette Thörnquist behandlar samma bransch i sin artikel om silikosproblemet i järn- och stålindustrin under 1900-talet och hon menar att detta problem liksom andra säkerhetsfrågor bör analyseras utifrån ett konfliktperspektiv. Hon betonar arbetskraftstillgångens betydelse för företagens intresse att åtgärda arbetsmiljöproblem, och understryker fackföreningarnas men också vissa företagsläkares avgörande roll som påtryckare för förbättringar.

Bo Persson undersöker den förändring av genusrelationerna i skogsarbetet som införandet av kvinnliga kockar i skogskojorna innebar. Skogsarbetarna lagade traditionellt sin mat individuellt, då ingen man ville hushålla åt någon annan. Chefinspektören Wallner på Skogsyrkesinspektionen kom på att närvaron av en kvinnlig kock skulle medföra avsevärda förbättringar för skogsarbetarna avseende mat-hållning och mer hygieniska bostadsförhållande. Det skulle också resultera i att skogsarbetarna lade mer vikt vid att uppträda städat och ordentligt. Persson menar att denna innovation innebar skapandet av en ny genusordning där en kvinnlig, modern hushållerska infördes samtidigt som ett nytt rent, städat, pliktuppfyllande maskulint arbetarideal med drag av skötsamhet formades.

Lynn Karlssons bidrag behandlar arbetsskyddslagstiftningen i Sverige utifrån ett genusperspektiv, med fokus på nattarbetsförbudet. Detta förbud var länge en tvistefråga där politiska partier och arbetsmarknadens parter drev på åt olika håll och där konjunkturlägena var viktiga för argumentationen för och emot nattarbetsförbud för kvinnor. Lynn Karlsson menar att medan den kvinnliga arbetskraften sågs som hustrur, mödrar och kroppsliga bärare av kommande släkten, så betraktades männen bara som arbetare. Dessa olika synsätt kom att prägla diskussionerna om behov av genusspecifik skyddslagstiftning. När kvinnorna väl blev jämställda med männen, så innebar detta att deras situation försämrades till de manliga arbetarnas nivå. Att utsträcka skyddsnivån för kvinnor till männens var aldrig aktuellt.

Annika Åkerblom undersöker den kvinnliga yrkesinspektionen i Sverige 1913–1948. Hon menar att den kvinnliga yrkesinspektionens roll var tveeggad – den bidrog till genussegregeringen och -hierarkin, inte minst genom sin egen verksamhet som särorganisation. Men den kvinnliga yrkesinspektionen kunde synliggöra kvinnors underordning och organisationen försvarade kvinnors rätt till egen försörjning samt verkade för att underlätta kvinnornas arbete i den reproduktiva sfären.

Martha Blomqvist beger sig i sin artikel ut till arbetsmarknadens yttre gränser då hon behandlar hur människor med olika former av begränsningar eller handikapp utestängts från arbetsmarknaden och hur de förändrade kraven på arbetskraften förskjutit gränserna för vad som varit acceptabel arbetskraft. Industrialiseringen och den fortsatta rationaliseringen ledde exempelvis till att människor, som tidigare kunde försörja sig med arbete på hantverksmässig teknisk nivå, inte längre kunde försörja sig själva då de inte kunde infogas i det uppdrivna industriella arbetslivet.

Gerd Lindgren behandlar förändringar av sjukvårdens arbetsorganisationer och belyser bland annat konsekvenserna av upplösningen av de kollektiva arbetsformer som tidigare funnits i sjukvården. Hon kritiserar det flitigt använda begreppet "medarbetare" som hon menar döljer genus- och klassförhållanden och är ett begrepp som definierar någon vars livsprojekt enbart är knutet till arbetet. Den isolerade medarbetaren saknar stödet från gruppen vilket fanns i den gamla organisationen, ett stöd som fungerade som ett slags buffert och förhindrade negativa konsekvenser som under senare tid tagit sig uttryck bland annat i utbrändhet.

Michael Allvin och Gunnar Aronsson diskuterar slutligen problematiken att driva arbetsmiljöfrågor på ett konventionellt sätt i nya tiders arbetsliv, där det innebär problem att avgränsa och definiera arbete och arbetsmiljö. Författarna menar att arbetsmiljöproblemen på intet sätt försvunnit, men att de ändrat form och att det innebär svårigheter att behandla dem uniformt. Om man fortsätter att studera arbetsmiljö på samma sätt som tidigare menar Allvin och Aronsson att konsekvensen kan bli att missförhållanden i traditionella okvalificerade arbe-

ten uppmärksammas som arbetsmiljöproblem, medan arbetsmiljöproblem i mera kvalificerade arbeten inte definieras som sådana utan istället som problem av personlig art.

Sammanfattningsvis är antologin ett viktigt bidrag till att göra den svenska forskningen mera tillgänglig för den internationella forskningsvärlden och den ger ett brett spektrum av olika perspektiv på ett arbetsliv stadd i ständig förändring.

Lars Hansson

Ulrika Torell, *Den rökande människan. Bilden av tobaksbruk i Sverige mellan 1950- och 1990-tal*, Carlssons, Stockholm 2002. 367 s.

Ulrika Torell syftar i sin avhandling *Den rökande människan* till att undersöka rökningens kulturella representationspraktiker i Sverige mellan åren 1950 och 2000. På så sätt vill hon analysera hur rökningen sammanhänger med idéer om till exempel klass, kön och hälsa (s 19). Studien grundas på framför allt tryckt material från veckopress, populärmedicin, reklam och etikettböcker men hon tillför också information från arkiv emanerande från socialstyrelsen och intresseorganisationerna mot rökningen. Tidsavgränsningen motiveras med Sveriges relativa efterblivenhet. Såväl rökningen som veckopressen och reklamen expanderar efter andra världskriget. Torell kombinerar en kronologisk och tematisk disposition. Sålunda ges varje årtionde ett samlande begrepp vilket leder till följande huvudteman: kultivering, konsumtion, restriktion, ansvar och *split vision*. Underliggande alla kapitlen ligger ett intresse för hur "samhället förhåller sig till en definierad risk och fara utifrån exemplet tobak" (s 23).

Ett huvudresultat för avhandlingen är att den svenska modellen på 1970-talet framstår som lika oförmögen att kontrollera politiken kring rökning som politiken generellt. Det gick inte längre att med monopolistiska metoder i rökfyllda sammanträdesrum integrera olika intressen i en kompromissande anda när det gällde folkhemmets kära konsumtionsvaror som tobak, smör och socker.

Ett annat väsentligt resultat gäller en av studiens utgångspunkter, nämligen bilden. Trenden med bildavhandlingar får väl sägas var en följd av uppfattningen om den kolorerade veckopressens betydelse som producent av ett falskt medvetande, vilket en progressiv vetenskap menade på 1960- och 1970-talen när ideologikritik fortfarande var giltig. Ulrika Torell relativiserar emellertid bildens betydelse. Veckopressens representationer av kulturella fenomen är snarare bekräftande än produktiva. Däri ligger också svårigheten att med detta material dra slutsatser om orsakerna till förändringen över tiden. Kanske hade en mer uttalat begreppshistorisk ansats ökat källornas värde. Ett exempel kan ange riktningen för en sådan analys.

Den kulturalistiska ansatsen använder Torell till att med spelad förvåning betrakta tidigare decenniernas tystnad om rökförbud i rummet. Därtill används begreppet rökfria miljöer som beskrivningsspråk i avhandlingen. I detta begrepp torde emellertid ligga en orsak till förändringen över de undersökta decennierna. Att frihetsbegreppet används för att beteckna förbud är i sig knappast överraskande. Det har varit protestantisk stapelvara för moderna rörelser när accelererad framstegsiver ska översättas till maktutövning i rummet, med kraftfulla ingrepp i det sociala livet och till omyndigförklarande av människorna. Den svenska modellen var emellertid tillkommen som snarast motsatsen till en sådan kontroll av rummet. Folkhemmet reagerade därmed mot tidigare decenniernas kamp mot rökningen, vilket Torell väl känner till.

Förmodligen är emellertid miljöbegreppets betydelseförskjutning av hög relevans för senare decenniernas strävan mot rökförbud, då den tillät en radikalisering av utsagorna om passiv rökning och metoderna för att förhindra denna, tilläts en återknytning till frihetsbegreppet som förbudsgenererande. I begynnelsen, på 1960- och 1970-talen, innebar miljöbegreppet en kritisk utmaning mot en egenhet för det moderna samhället, nämligen dess irreversibilitet. Tillväxten innebar att oåtervinnbara kollektiva värden förstördes. Kritiken riktades mot industrialiseringen. En sådan betydelse skulle väl idag kräva begrepp som natur eller ekologisk balans. Däremot tillverkas, paketeras och försäljs miljö i produkter som mer påminner om den sociala ingenjörskonstens hygienism: rökfri, bilfri eller telefonfri miljö, boendemiljö eller institutionsmiljö. Med mer uppmärksamhet på språkets materialitet skulle Torell möjligen kunnat fördjupa analysen av en period "med upptruten konsensus och med krav på statliga initiativ" (s 199). Den rökande människan blev en rökande undersåte och den passiva rökaren offer för ett miljöproblem när gränsen mellan privat och offentligt förändrades.

Även andra begrepp i avhandlingen kunde med fördel underkastas en begreppslik analys, exempelvis de ständigt förekommande *rökning*, *risk* och *hälsa*. För det senare temat noterar Torell i sina källor en pågående diskussion kring hälsan men den är beroende av olika strukturationsprocesser som konstruerar performativ makt, ordnar diskussionen. Återigen verkar bilden som avtryck på inte minst byråkratins resurstärkning vilken förändrat maktrelationerna. Överhuvudtaget synes idéer om sociabilitet, normalitet och kontroll mer tvingande på den kulturella performativiteten än begrepp som risk och hälsa. Med oförställd proklamativ skärpa fastställde en statlig utredning 1984 att framtiden måste befrias från rökdimmor eftersom frihetskämpar, artister och miljövänner rökte (s 199). Därmed underströks att bilden av rökning på det allvarligaste sammanhänger med grundläggande postulat för våra maktordningar. I ett längre perspektiv handlar det om en sekulariseringsprocess och reaktioner på denna.

De små anmärkningar jag framfört om metoden och slutsatserna inverkar inte på helhetsomdömet om Ulrika Torells avhandling. I en kakofoni av sireners lock-

rop och falska profeters dånande stämmor kan den mest lyhörde förlora orienteringsförmågan. Så inte Ulrika Torell. På ett stringent språk och med välavvägda analyser lotsar avhandlingsförfattaren läsaren mot målet där denne förnöjd mottar en klagörande sammanfattning. På det sättet har Ulrika Torell en sak gemensamt med en av protagonisterna i avhandlingen, nämligen *John Silver*, med binamnet *Plain*. I en värld av filtrerad light-konsumtion erbjuder båda full smak.

Lars I Andersson